

ศึกษาวิมอกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
**A STUDY OF THE THREE LIBERATIONS (VIMOKKHA)
IN VIPASSANA MEDITATION PRACTICE**

พระเมธี ปณฺณวฺโร (สกุลวรรณ)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศิษษาวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

พระเมธี ปญฺญาวุโธ (สกุลวรรณ)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Three Liberations (Vimokkha)
in Vipassana Meditation Practice**

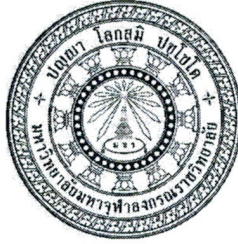
Phra Maethee Paññavudho (Sakunwan)

A Research Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับสารนิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาวិโมกษ์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(รศ.ดร.มานพ น้กการเรียน)

กรรมการ

(พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ้มครอง)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ้มครอง

ชื่อผู้วิจัย

(พระเมธี ปญญาวิธ)

- ชื่อสารนิพนธ์ : ศึกษาวิโมกข์ ๓ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ผู้วิจัย : พระเมธี ปณณวโร (สกุลวรรณ)
- ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
- อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์
: ผศ. ดร.วิโรจน์ คุ้มครอง, ป.ธ. ๙, พธ.ม. (พระพุทธศาสนา), พธ.ด.
(พระพุทธศาสนา)
- วันเสร็จสมบูรณ์ : ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ในการศึกษา ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาวิโมกข์ ๓ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง จากนั้นนำมารวบรวม สรุปวิเคราะห์ เรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนา และตรวจสอบความถูกต้องโดยอาจารย์ที่ปรึกษา

จากการวิจัยพบว่า วิโมกข์ หมายถึง สภาพที่จิตพ้นจากกิเลสอาสวะ ที่ยืนยันความเป็นพระอริยบุคคล ซึ่งเป็นผลของการเจริญวิปัสสนาภาวนา วิโมกข์มี ๓ ประเภท คือ สุญญตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยการพิจารณาเห็นรูปนามเป็นอนัตตา อนิมิตตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยการพิจารณาเห็นรูปนามเป็นอนิจจัง อัปภินิหิตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยการพิจารณาเห็นรูปนามเป็นทุกขัง และวิโมกข์ ๓ มีความสำคัญต่อการปฏิบัติธรรม เพราะเป็นเหตุให้เกิดมรรคจิตและเข้าถึงพระนิพพานด้วยอาการ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วนสภาวะของวิโมกข์ทั้ง ๓ มี ๔ อาการ คือ ๑) ด้วยสภาวะเป็นใหญ่ ๒) ด้วยสภาวะตั้งมั่น ๓) ด้วยสภาวะน้อมจิตไป ๔) ด้วยสภาวะนำออกไป วิโมกข์ถูกจำแนกออกเป็น ๓ ประการ ด้วยอำนาจของอินทรีย์ ๓ ได้แก่ ๑) สัทธินทรีย์ ๒) สมานินทรีย์ ๓) ปัญญินทรีย์

วิโมกข์ ๓ เป็นกระบวนการของการบำเพ็ญทางจิตด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อไปสู่เป้าหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้นจากกิเลส โดยการกำหนดรู้อารมณ์ปรมาัตต์ด้วยอนุปัสสนา ๓ ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา จนเกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับถึงขั้นญาณคามินีวิปัสสนาญาณ นำจิตออกสู่อริยมรรคด้วยอาการ ๓ คือ สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปภินิหิตวิโมกข์ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วบรรลุเป็นพระอริยบุคคล ๔ ประเภท ได้แก่ พระโสดาบันบุคคล พระสกทาคามีบุคคล พระอนาคามีบุคคล และพระอรหันตบุคคล ตามลำดับกิเลสที่ละได้ และวิโมกข์ ๓ ยังจำแนกพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ประเภท ออกเป็น ๗ จำพวก ได้แก่ ๑) สัทธานุสारी ๒) สัทธาวิมุต ๓) กายสักขี ๔) อุกโตภาควิมุต ๕) ธัมมานุสारी ๖) ทิฏฐิปัตตตะ ๗) ปัญญาวิมุต ตามอำนาจความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ที่ทำให้วิโมกข์นั้นเกิดขึ้น

Research Paper Title : A Study of the Three Liberations (Vimokkha) in Vipassana Meditation Practice

Researcher : Phra Maetheee Paññavudho (Sakunwan)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Research Paper Supervisor

: Asst.Prof.Dr.Viroj Koomkrong, Pali IX., M.A. (Buddhist Studies), Ph.D., (Buddhist Studies)

Date of Completion : February 25, 2019

Abstract

This research has two objectives: to study the three liberations in the Theravāda Buddhist Scriptures and to study how the three liberations can be developed through Vipassanā Meditation practice. Clarified and analyzed data are taken from the Theravāda Buddhist scriptures and other related scriptures then composed, explained in details, corrected and verified by Buddhist scholars.

According to the research, it found Vimokkha refers to states of liberated mind from defilements confirming to become the Noble One being which is a goal of insight development. There are 3 types of Vimokkha; Sunyata-vimokkha or the liberation by considering Rūpa-Nāma as soullessness, 2) Animitta-vimokkha or liberation by considering Rūpa-Nāma as impermanence and 3) Appanihita-vimokkha is liberation by considering Rūpa-Nāma as suffering. The three liberations are important for meditation practice because they are the causes of Magga and Nibbhana by one type among the three types. These three liberations contain 4 types; (1) the state of controlling faculty (2) the state of concentration (3) the state of attention (4) the state of leaving. Vimokkha is classified into 3 types due to the 3 faculties, there are: (1) Saddhindriya or confidence (2) Samādhindriya or concentration (3) Paññindriya or wisdom.

The three liberations are important process of mental cultivating by Vipassana practice for reaching the final goal, namely, defilement liberation which is caused by the determination of objects of Vipassana with 3 contemplations; Anicānupassanā, Dukkhanupassanā, and Anattānupassanā until insight knowledge occurs respectively leading to Vutthānagāminī state. It later leads to Noble path with the 3 types: Sunyata-vimokkha, Animitta-vimokkha, Appanihita-vimokkha by one type among other three types, and attaining the 4 noble persons; Sotāpanna, Sakadāgāmi, Anāgāmi, and Arahanta in respect of defilement detachment. The three liberations still are classified 4 types of noble persons into 7 groups; 1) Saddhānusārī, 2) Saddhāvimutta, 3) Kāya-sakkhī, 4) Ubbatobhāgavimutta, 5) Dhammānusārī, (6) Ditthippatta, (7) Paññā-vimutta depending on controlling faculty that causes Vimokkha to happen.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอกราบขอบพระคุณ สมเด็จพระพุทธิชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ
ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม และเจ้า
อาวาสวัดพิชยญาติการามวรวิหาร เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น มอบโอกาสในการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต่อเนื่องเป็น
ระยะเวลา ๗ เดือน

ขอกราบขอบพระคุณ พระภิกษุธรรมมาภิรัช (สุพันธ์ อาจิณฺณสีโล) เจ้าอาวาสวัดไร่เปิง
(ตโปทาราม) ที่มอบทุนการศึกษาแก่ข้าพเจ้าให้มีโอกาสศึกษาหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตร
มหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา อันเป็นจุดเริ่มต้นของการเข้ามาศึกษา และพระคุณพระภิกษุ
พิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) อาจารย์ผู้ให้ความรู้วิปัสสนากรรมฐานทั้งปริยัติและปฏิบัติ

ขอกราบขอบพระคุณพระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย, พระเทพ
สุวรรณเมธี, ดร. ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายวิชาการ รักษาการผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา, พระมหา
โกมล กมโล, ผศ. ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์, พระมหาณรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ ผู้อำนวยการสำนักงาน
วิทยาเขต, ผศ. ดร. วิโรจน์ คุ้มครอง อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์, รศ. ดร. เวทย์ บรรณกรกุล พร้อมทั้ง
คณาจารย์และเจ้าหน้าที่ประจำวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่เมตตาให้คำแนะนำจนทำ
ให้สารนิพนธ์ฉบับนี้เสร็จสมบูรณ์

ขอขอบพระคุณอาจารย์กาญจนา อุดมธนะ พร้อมคณะศรีทธาภิบาลอุโบสถศีลวัดไร่เปิง
(ตโปทาราม) คุณจันทรรัตน์ กนกวิชราพงศ์ อาจารย์อภิวันท์ พันธุ์สุข นางเสาวณี อาทิตย์ อาจารย์สังกัด
ปุ๋ยอ็อก แม่ชีรัตนา สุรวุฒิกุล คุณดาราวดี นันทขว้าง คุณภัทรกร แคนนาดี คุณเขมมิกา จินะสี
คุณธันยนันท์ อริยขจรนนท์ ที่เป็นกำลังใจและอุปถัมภ์ในการศึกษาเป็นอย่างดีตลอดมา

ขอขอบคุณเพื่อนนิสิตปริญญาโท สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา รุ่นที่ ๑๒ พร้อมทั้งผู้ที่มีส่วน
เกี่ยวข้องทุกท่านไว้ ณ โอกาสนี้ อันความรู้ที่เกิดจากสารนิพนธ์นี้ ข้าพเจ้าขอน้อมถวายบูชาคุณพระ
รัตนตรัย และขอมอบถวายเป็นธรรมบรรณาการแต่บิดามารดา คุณครู อุปัชฌาย์ คณาจารย์ที่
ประสิทธิ์ประสาทคุณงามความดีและความรู้ ตลอดถึงท่านผู้มีอุปการคุณทุกท่าน ขอผลานิสงส์แห่งคุณ
งามความดีในการศึกษาและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตลอดทั้งคุณประโยชน์แห่ง สารนิพนธ์เล่มนี้
จงเป็นบารมีธรรมให้ทุกท่านบรรลุถึงมรรคผล นิพพาน ทุกรูป ทุกคน ด้วยเทอญ

พระเมธี ปญฺญาวุโธ (สกุลวรรณ)

๒๐ มกราคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
สารบัญตาราง	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามวิจัย	๓
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๑๐
บทที่ ๒ วิโมกข์ ๓ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๑
๒.๑ ความหมายของวิโมกข์ ๓	๑๑
๒.๑.๑ ความหมายของวิโมกข์โดยสัททนต์	๑๒
๒.๑.๒ ความหมายของวิโมกข์โดยอรรถนัย	๑๓
๒.๒ ความสำคัญของวิโมกข์ ๓	๒๔
๒.๒.๑ วิโมกข์ ๓ เป็นเหตุให้เกิดมรรคจิต	๒๕
๒.๒.๒ วิโมกข์ ๓ เป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน	๒๗
๒.๓ สภาวะวิโมกข์ ๓	๓๐
๒.๓.๑ สภาวะสูญญุตวิโมกข์	๓๐
๒.๓.๒ สภาวะอนิมิตตวิโมกข์	๓๒
๒.๓.๓ สภาวะอัปณิหิตวิโมกข์	๓๓

๒.๔	ธรรมอันจำแนกวิโมกข์ ๓	๓๕
๒.๕	สรุปท้ายบท	๓๗
บทที่ ๓	วิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๔๐
๓.๑	การเจริญวิปัสสนาภาวนาให้เกิดวิโมกข์ ๓	๔๐
๓.๑.๑	กำหนดสัจจตามุขวิปัสสนา	๔๙
๓.๑.๒	กำหนดอนิมิตตามุขวิปัสสนา	๕๔
๓.๑.๓	กำหนดอัปปมิตตามุขวิปัสสนา	๕๙
๓.๒	ผลของวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๖๖
๓.๒.๑	วิโมกข์ ๓ จำแนกพระอริยบุคคล ๔ ประเภท	๖๖
๓.๒.๒	วิโมกข์ ๓ จำแนกอริยบุคคล ๗ จำพวก	๗๑
๓.๓	สรุปท้ายบท	๗๗
บทที่ ๔	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๗๙
๔.๑	สรุปผลการวิจัย	๗๙
๔.๒	ข้อเสนอแนะ	๘๒
บรรณานุกรม		๘๓
ประวัติผู้วิจัย		๘๖

สารบัญตาราง

ตาราง	หน้า
แผนภาพที่ ๓.๑ แสดงวิโมกขมูข	๔๔

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในสารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติ พระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ ส่วนคัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

การอ้างอิงพระไตรปิฎก จะระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า หลังอักษรชื่อคัมภีร์ เช่น ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๖๙/๓๕๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๙/๓๕๖. หมายถึง ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามคคปาติ ภาษาบาลี เล่ม ๓๑ ชื่อ ๔๖๙ หน้า ๓๕๓ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐, ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรคภาษาไทย เล่ม ๓๑ ชื่อ ๒๐๙ หน้า ๓๕๖ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

ส่วนคัมภีร์อรรถกถา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม (ถ้ามี)/หน้า เช่น ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๔๓/๓๒๒. หมายถึง ขุททกนิกาย สัทธรรมปกาสินี ปฏิสัมภิตามรรคอรรถกถา ภาษาไทย ภาค ๑ ชื่อ ๔๓ หน้า ๓๒๒ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตามลำดับดังนี้

๑. คำอธิบายคำย่อในภาษาไทย

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

พระวินัยปิฎก

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๑	วิ.มหา.	(บาลี) =	วินัยปิฎก มหาวิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
๑	วิ.มหา.	(ไทย) =	วินัยปิฎก มหาภิกขุวิภังค์	(ภาษาไทย)
๔	วิ.ม.	(ไทย) =	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๙	ที.สี.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม.	(บาลี) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
	ที.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๔	ม.อ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุपरูปณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		ภาษา
๑๖	ส.นิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค (ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	ชั้นธวารวรรค (ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค (ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๒๐	อง.เอกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	เอกกนิบาต (ภาษาไทย)
	อง.ติก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๓	อง.สตุกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	สตุกกนิบาต (ภาษาไทย)
	อง.นวก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	นวกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ขุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐะ (ภาษาไทย)
๒๖	ขุ.เถร.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	เถรคาถาपालิ (ภาษาบาลี)
	ขุ.เถร.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	เถรคาถา (ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	ปฏิสมภิทามคคपालิ (ภาษาบาลี)
	ขุ.ป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	ปฏิสัมภิทามวรรค (ภาษาไทย)
๓๒	ขุ.อป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	อปทาน (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		ภาษา
๓๔	อภิ.สง.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิมังค์	(ภาษาไทย)
๓๖	อภิ.ป.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		ภาษา
วิ.มหา.อ.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา	มหาวิมังคอรรรถกถา (ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		ภาษา
ที.ม.อ.	(ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ส.สพ.อ.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสินี	สพายนวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)

อง.เอกก.อ.	(ไทย)	=	อังคตตรนิกาย	มโนรณปุรณ	เอกกนิบาตอรรณกถา	(ภาษาไทย)
อง.ตีก.อ.	(ไทย)	=	อังคตตรนิกาย	มโนรณปุรณ	ตีกนิบาตอรรณกถา	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก.อ.	(ไทย)	=	อังคตตรนิกาย	มโนรณปุรณ	จตุกกนิบาตอรรณกถา	(ภาษาไทย)
อง.อฏฐก.อ.	(ไทย)	=	อังคตตรนิกาย	มโนรณปุรณ	อฏฐกนิบาตอรรณกถา	(ภาษาไทย)
อง.นวก.อ.	(ไทย)	=	อังคตตรนิกาย	มโนรณปุรณ	นวกนิบาตอรรณกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	อุทานอรรณกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	อิติวุตตกอรรณกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปรมัตถโชติกา	สุตตนิบาตอรรณกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	สัทธัมมปัชโชติกา	มหานิเทศอรรณกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	สัทธรรมปกาสินี	ปฏิสัมภิทมรคอรรณกถา	(ภาษาไทย)

อรรณกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์			ภาษา	
อภิ.สง.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	อัฐฐสาลินีอรรณกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	สัมโมหวิโนทนีอรรณกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.ปณจ.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ปัญจปกรณอรรณกถา	(ภาษาไทย)

ค. คำย่อหนังสือที่ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์หรือสถานที่พิมพ์

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คำย่อเกี่ยวกับหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการ ที่ได้จัดพิมพ์โดยไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ หรือสถานที่พิมพ์ ดังนี้

ม.ป.ท. = ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เจ้าชายสิทธัตถะทรงตัดสินใจออกผนวชเพื่อแสวงหาโมกขธรรม เพราะเห็นความจริงของชีวิตคือเทวทูตทั้ง ๔ ได้แก่ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ หลังจากที่พระองค์ได้ทรงผนวชแล้ว ก็เสด็จไปศึกษาวิชากับอาจารย์ผู้มีชื่อเสียงในสมัยนั้น คือ อุทกดาบสและอาหารดาบส เจ้าลัทธิตสมาบัติ ๘ แต่ก็ไม่ได้ทำให้พระองค์บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งพระทัยไว้ พระองค์จึงออกจากสำนักของอาจารย์ทั้งสอง แล้วทรงแสวงหาวิธีปฏิบัติด้วยพระองค์เอง โดยใช้วิธีการปฏิบัติแบบทรมาณตัว ๖ ปี^๑ แต่ก็ไม่ได้ผล พระองค์จึงตัดสินใจในการปฏิบัติด้วยวิธีการใหม่ คือ การปฏิบัติแบบสายกลาง ไม่ทำตนให้ทุกข์เกินไป และไม่ไปพัวพันในกาม ในที่สุดก็ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

หลังจากตรัสรู้ พระพุทธองค์ทรงสอนเวไนยสัตว์ให้เข้าถึงโมกขธรรม ด้วยพระมหากรุณาธิคุณตลอดจนพระชนม์ชีพ แม้ว่าคำสอนจะมีอยู่มากมายตามกรรมและจริตของสรรพสัตว์ที่ต่างกัน แต่คำสอนเหล่านั้นเป็นไปเพื่อสิ่งเดียวกันคือความดับทุกข์ โดยใช้หลักปฏิบัติ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ในการอบรมจิตเพื่อให้หลุดพ้นจากกรรมอันนำสัตว์ให้เวียนว่ายตายเกิดคืออวิชชาที่มีอาสวกิเลสเป็นเชื้อ^๒ ทำให้ไม่รู้ความเป็นจริงของชีวิต สัตว์จึงมีความทะยานอยากที่จะมีจะเป็นในชีวิตอย่างไม่สิ้นสุด และยึดมั่นในสิ่งเหล่านั้นว่าเป็นเรา เป็นของเรา ส่งผลให้มีความทุกข์เป็นที่สุด พระพุทธองค์ทรงสอนวิชา ความรู้แจ้งในชีวิต เพื่อขจัดอวิชชาออกจากจิต ได้แก่ การรู้แจ้งในทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และทางปฏิบัติให้ดับทุกข์ ซึ่งเป็นธรรมนำจิตให้หลุดพ้นจากกิเลส^๓ เรียกว่า วิโมกข์

วิโมกข์จึงเป็นสภาวะความหลุดพ้นจากกิเลสที่เป็นจุดสูงสุดในการบำเพ็ญเพียรในพระพุทธศาสนา โดยเป็นหลักการปฏิบัติที่เกิดจากการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ ซึ่งแตกต่างจากคำสอน

^๑ ดูรายละเอียดใน ชุ.ป. (ไทย) ๓๓/๑๖/๗๒๐.

^๒ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๘๗๗.

^๓ ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๒-๒๓.

ของศาสนาหรือลัทธิความเชื่ออื่น ที่เน้นในเรื่องศรัทธา คือ การเข้าสู่สภาวะสมาธิที่เรียกว่าพรหมณ์^๔ เพียงเท่านั้น แต่พระพุทธองค์ทรงสอนสมาธิมานเพื่อเป็นฐานในการเจริญปัญญา คือ การพิจารณาเห็นรูปรูปนามโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^๕ เพื่อให้จิตเข้าถึงวิโมกข์ ที่ปราศจากสภาวะอาตมมัน ถ้าผู้ปฏิบัติไม่สามารถเห็นลักษณะทั้ง ๓ ก็จะไม่สามารถหลุดพ้นจากกิเลสได้ ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ปรากฏข้อความว่า “ตโยเม ภิกขเว วิโมกขา. กตเม ตโยสุญญโต วิโมกโข, อนิมิตโต วิโมกโข, อปฺปณฺหิตโต วิโมกโข. อิม โข ภิกขเว ตโย วิโมกขา” หมายความว่า “ภิกษุทั้งหลาย วิโมกข์ ๓ ประการนี้ วิโมกข์ ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. สุญญตวิโมกข์ ๒. อนิมิตตวิโมกข์ ๓. อัปฺปณฺหิตวิโมกข์ ภิกษุทั้งหลาย วิโมกข์ ๓ ประการนี้แล”^๖ พระอรรถกถาจารย์อธิบายความข้อนี้เพิ่มว่า

อริยมรรคที่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นไปโดยอาการ เป็นของว่างเปล่า ชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ ก็อริยมรรคนี้ชื่อว่าสุญญต เพราะเกิดขึ้นแก่ธาตุซึ่งว่างเปล่า ชื่อว่าวิโมกข์เพราะพ้นจากกิเลสทั้งหลาย โดยนัยนั้นนั่นแหละ พึงทราบว่าเป็นอริยมรรคที่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นไปโดยอาการไม่มีนิमित ชื่อว่าอนิมิตต อริยมรรคที่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์เป็นไปโดยอาการไม่มีที่ตั้ง ชื่อว่าอัปฺปณฺหิตะ^๗

คำว่าวิโมกข์จึงไม่เป็นเพียงสภาวะของจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสเท่านั้น แต่ยังมีอาการของการหลุดพ้นด้วยกัน ๓ ลักษณะ ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่มีรูปรูปนามปรมาตมเป็นอารมณ์ โดยแบ่งออกเป็น ๒ รูปแบบ ได้แก่ ๑) สมถยานิก คือ ผู้เจริญวิปัสสนาโดยอาศัยสมาธิเป็นฐานในการเจริญวิปัสสนา ๒) วิปัสสนายานิก คือ ผู้เจริญวิปัสสนาโดยมิได้อาศัยสมาธิเป็นฐานในการเจริญวิปัสสนา แต่อาศัยสมาธิขั้นต้นคือขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนา หลักการปฏิบัติทางจิตของทั้งสองรูปแบบ อาจต่างกันในระดับเริ่มต้น แต่มีเป้าหมายเดียวกันคือการเจริญวิปัสสนา เห็นแจ้งสภาวะรูปนามในลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา การเข้าไปเห็นสภาวะเช่นนี้พระพุทธองค์สรุปไว้ว่า “...ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขาร ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่ายย่อม

^๔ สุนทร ฌ รัชชี, **ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๓๔๒.

^๕ ดูรายละเอียดใน อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘.

^๖ ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๐๙/๒๕๐, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๙/๓๔๖.

^๗ ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๐๙/๒๓๑-๒๓๒.

คล้ายกำหนด เพราะคล้ายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า ‘หลุดพ้นแล้ว’ รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้วอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว...”^๘

ส่วนสภาวะธรรมของวิโมกข์ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ การประหารกิเลสระดับอนุสัยโดยสมุจเฉทปหาน เป็นสภาวะดับรูปนามด้วยอริยมรรค ซึ่งต้องปฏิบัติธรรมจนเกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับจนถึงขั้นญาณฐานคามินีวิปัสสนาญาณ ซึ่งมีรายละเอียดทั้งรูปแบบและสภาวะที่ต่างกันตามบุญบารมีที่บุคคลนั้นเคยสะสมมา จนจิตสามารถหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลส บรรลุเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก ตามลำดับแห่งอริยมรรคที่ประหารกิเลสได้

จากความเป็นมาและความสำคัญ วิโมกข์ ๓ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เป็นหลักธรรมที่ถูกกล่าวไว้โดยกว้าง ๆ แต่ไม่ได้แสดงถึงรายละเอียดเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ซึ่งทำให้เกิดวิโมกข์ ๓ ตามลักษณะการเห็นพระไตรลักษณ์ ที่ทำให้ถึงซึ่งความหลุดพ้น ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพื่อพัฒนาปัญญาไปสู่ความสำเร็จ คือ การรู้แจ้งสภาวะธรรมที่ถูกต้อง มุ่งตรงต่อการบรรลุมรรคผลนิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

๑.๒ คำถามวิจัย

- ๑.๒.๑ วิโมกข์ ๓ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๒.๒ วิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๓.๑ เพื่อศึกษาวิโมกข์ ๓ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๓.๒ เพื่อศึกษาวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาในรูปแบบการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ซึ่งผู้วิจัยมุ่งเน้นศึกษาในประเด็นที่เกี่ยวกับวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยทำการศึกษาข้อมูลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท มีรายละเอียด ดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ผู้วิจัยมีขอบเขตในการศึกษาเนื้อหาและสาระเฉพาะหลักวิโมกข์ ๓ คือ สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปปนิหิตวิโมกข์ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลส จาก

^๘ ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๖.

เอกสารในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ และคัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๕๙ แล้วนำข้อมูลที่เกี่ยวข้องมาสรุปเรียบเรียง ตรวจสอบความถูกต้อง และบรรยายเป็นเชิงพรรณนา

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ผู้วิจัยมีขอบเขตในการศึกษาเฉพาะหลักวิโมกข์ ๓ คือ สุนฺณุตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปภินิหิตวิโมกข์ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลส โดยศึกษาข้อมูลตามหลักคัมภีร์อรรถกถา ปกรณ์วิเสส รวมถึงผลงานทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แล้วนำข้อมูลที่เกี่ยวข้องมาสรุป เรียบเรียง ตรวจสอบความถูกต้อง และบรรยายเป็นเชิงพรรณนา

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ วิโมกข์ ๓ หมายถึง ธรรมอันหลุดพ้นจากกิเลส ที่ยืนยันความเป็นพระอรหันต์บุคคล ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา ได้แก่ สุนฺณุตวิโมกข์ คือ หลุดพ้นจากกิเลสด้วยการพิจารณารูปนาม โดยความเป็นอนัตตา อนิมิตตวิโมกข์ คือ หลุดพ้นจากกิเลสด้วยการพิจารณารูปนามโดยความเป็นอนิจจัง อัปภินิหิตวิโมกข์ คือ หลุดพ้นจากกิเลสด้วยการพิจารณารูปนามโดยความเป็นทุกขัง

๑.๕.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนา หมายถึง การบำเพ็ญทางจิตที่สูงที่สุด เพื่อให้เกิดปัญญา เห็นแจ้งความเป็นจริงของรูปนามปรมัตถ์ที่เป็นปัจจุบันอารมณ์ คือ การเห็นอารมณ์ในลักษณะความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ทำให้จิตเข้าถึงอริยมรรคที่ประหารกิเลสขั้นอนุสัย บรรลุเป็นพระอรหันต์ ๔ จำพวก เป็นที่สุด

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทำวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยดำเนินการวิจัยโดยศึกษาข้อมูลที่เป็นหลักฐานจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสสเป็นลำดับ และจากเอกสารที่ผู้ทรงคุณวุฒิได้ศึกษาค้นคว้าแล้วเผยแพร่ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ในเบื้องต้นผู้วิจัยได้สำรวจเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑) พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เนื่องในมหามงคลสมัยฉลองราชสมบัติ ๕๐ ปี ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเนื่องในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมายุ ๕ รอบของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙

๑.๑) คัมภีร์วิภังค์ ปรากฏข้อความว่าด้วย พระพุทธองค์ทรงบัญญัติห้ามภิกษุอุตต-
 ริมุสสธรรมที่ไม่มีในตนว่า “ตีหากาเรหิ “สุณตฺตํ วิโมกฺขํ, อนิมิตตํ วิโมกฺขํ, อปฺภินิหิตํ วิโมกฺขํ สฺมาปชฺชี่,

สมาปชฺชามิ, สมาปฺโน; อปฺปณฺหิตสฺส วิโมกฺขสฺส ลาภิมฺหิ, วสฺมิมฺหิ; อปฺปณฺหิตโต วิโมกฺโข สจฺฉณฺโถ มยา” ติ
 สมฺปชานมฺสา ภณฺนตสฺส อาปตฺติ ปาราชิกสฺส ฯเปฯ” หมายความว่า “ภิกษุกล่าวเท็จทั้งที่รู้ว่า ข้าพเจ้า
 เข้าสูญญตวิโมกข์แล้ว ด้วยอาการ ๓ อย่าง ฯลฯ ข้าพเจ้าเข้าอนิมิตตวิโมกข์ ฯลฯ อปฺปณฺหิตวิโมกข์แล้ว
 ... ข้าพเจ้าเข้าอยู่... ข้าพเจ้าเป็นผู้เข้าแล้ว ... ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้อปฺปณฺหิตวิโมกข์ ... ข้าพเจ้าเป็นผู้ชำนาญ
 ... ข้าพเจ้าทำอปฺปณฺหิตวิโมกข์ให้แจ้งแล้ว ... ต้องอาบัติปาราชิก ฯลฯ”^๙

๑.๒) พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา ปราภุข้อมความว่าด้วยภาชิตของ
 พระวิชัยเถระว่า “ยสฺสาสวา ปริกฺชีณา อาหาเร จ อนิสฺสโต สฺยุณฺโถ อนิมิตฺโต จ วิโมกฺโข ยสฺส โคจโร
 อากาเสว สกฺขุนฺตานํ ปทฺนตสฺส ทฺรฺนวยนฺติ.” หมายความว่า “ผู้สิ้นอาสวะ ไม่ติดในอาหาร สฺยุญฺต-
 วิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอปฺปณฺหิตวิโมกข์ เป็นอารมณ์ไม่ทิ้งร่องรอยไว้ให้เป็นที่รู้ได้ เหมือนนกไม่ทิ้ง
 ร่องรอยไว้ในอากาศ”^{๑๐}

๑.๓) ขุททกนิกาย ปฏิสัสมภิทามรรค ปราภุข้อมความว่า การปฏิบัติธรรมของ
 พระภิกษุที่เข้าไปสู่ป่า โคนไม้ เรือนว่าง แล้วเจริญกรรมฐาน ๓ อย่าง คือ พิจารณานามรูปนี้ว่างจาก
 อตฺตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอตฺตา ไม่ทำอภินิเวส (ความยึดมั่น) ในนามรูป การเข้าถึงวิโมกข์เป็นสฺยุญฺต
 เรียกว่าสฺยุญฺตวิโมกข์ พิจารณานามรูปนี้ว่างจากอตฺตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอตฺตา ไม่ทำนิมิตในนาม
 รูป การเข้าถึงวิโมกข์โดยไม่มีนิมิต เรียกว่า อนิมิตตวิโมกข์ พิจารณานามรูปนี้ว่างจากอตฺตาและจากสิ่ง
 ทีเนื่องด้วยอตฺตา ไม่ทำปณฺธิ (ความตั้งมั่น) ในนามรูป การเข้าถึงวิโมกข์โดยไม่มีปณฺธิตะเรียกว่า
 อปฺปณฺหิตวิโมกข์^{๑๑}

๑.๔) พระอภิธรรมปิฎก ฉัสมสังคณี ปราภุข้อมความว่า การจำแนกสภาวะของ
 วิโมกข์ ๓ เป็นอย่างละ ๑๖ ได้แก่ โยคาวจรบุคคฺลที ๑ เจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ โดยมีรูปภายใน
 เป็นอารมณ์ โยคาวจรบุคคฺลที ๒ เจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ โดยไม่เอารูปภายในเป็นอารมณ์
 โยคาวจรบุคคฺลที ๓ เจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ โดยมนสิการวรรณกสิณว่างาม^{๑๒}

๒) คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปราภุข้อมความว่า
 อริยมรรคทีทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นไปโดยอาการ เป็นของว่างเปล่า ชื่อว่าสฺยุญฺตวิโมกข์ ก็
 อริยมรรคนี้ชื่อว่าสฺยุญฺตตะ เพราะเกิดขึ้นแก่ธาตุซึ่งว่างเปล่า ชื่อว่าวิโมกข์เพราะพ้นจากกิเลสทั้งหลาย

^๙ วิ.มหา. (บาลี) ๑/๒๐๗/๑๓๔, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๒๐๗/๑๙๑.

^{๑๐} ชุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๙๒/๒๘๐, ชุ.เถร. (ไทย) ๒๕/๙๒/๓๓๗.

^{๑๑} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๐/๓๔๘-๓๔๙.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๔๘-๒๕๐/๘๑.

โดยนัยนั้นนั่นแหละ พึงทราบว่าอริยมรรคที่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์เป็นไปโดยอาการไม่มีนิमित ชื่อว่าอนิมิตตะ อริยมรรคที่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์เป็นไปโดยอาการไม่มีที่ตั้ง ชื่อว่าอัปณิหิตะ^{๑๓}

๓) ปกรณ์วิเสสคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ปรากฏข้อความว่า ในการเข้าถึงธรรมที่ชื่อว่า วิโมกขมุข และความเป็นปัจจัยแห่งการจำแนกพระอริยบุคคล ๗ นั้น นับว่าวิปัสสนาญาณนี้มาถึง ความเป็น วิโมกขมุข ๓ อย่าง โดยความเป็นอธิบดี (ความยิ่งใหญ่) ของอินทรี ๓ (สัทอินทรี ๑ สมานินทรี ๑ ปัญญินทรี ๑) เพราะดำเนินไปด้วยอนุปัสสนา ๓ ประการ เพราะท่านกล่าวว่า อนุปัสสนา ๓ ก็คือ วิโมกขมุข^{๑๔}

๑.๖.๒ ตำราทางวิชาการและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑) สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) แสดงข้อความอธิบายในหนังสือ หลักสำคัญของพระพุทธศาสนา ว่า พระพุทธเจ้าคือพระผู้รู้นั้น เป็นผู้รู้เห็นซึ่งเป็นผู้รู้ ฟัน ไม้ยึดถือ เมื่อไม้ยึดถือจึงเป็นผู้ที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย พร้อมทั้งไม่เกิดอีก เพราะไม่มีกิเลส ไม่มีกรรม อะไรที่ทำให้บังเกิดอีกต่อไป อันนี้เป็นความหมายของวิโมกขธรรมในพระพุทธศาสนา และโมกขธรรมที่ ทรงบรรจุครั้งเมื่อตรัสรู้ย่อมมีอธิบายที่พิเศษแตกต่างจากความเข้าใจในเบื้องต้น และในลัทธิศาสนา อื่นดังที่กล่าวมา^{๑๕}

๒) พระธรรมธีรราชฆานานิ (โชดก ญาณสิทธิ) แสดงข้อความอธิบายในหนังสือ คู่มือ สอบอารมณ์กรรมฐาน ว่า อนุโลมญาณนั้น มีลักษณะที่จะพึงกำหนดรู้อยู่ ๓ ประการ คือ ๑) อนิจจัง ผู้ที่เคยให้ทานรักษาศีลมาจะผ่านทางอนิจจัง ๒) ทุกขัง ผู้ที่เคยเจริญสมถกรรมฐานมาก่อนจะผ่านทาง ทุกขัง ๓) อนัตตา ผู้ที่เคยเจริญวิปัสสนามาก่อน หรือได้สนใจใคร่ต่อวิปัสสนาแต่บุรุษชาติผ่านทาง อนัตตา^{๑๖}

๓) พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) แสดงข้อความอธิบายในหนังสือ โมกขธรรม ประยุกต์ ว่า ที่ว่า “การหน่วงนิพพานเป็นอารมณ์” เป็นภาษาโมกขธรรม หรือภาษาโลกุตระนั้น หมายความว่ามิจิตเพ่งจ้องต่อนิพพาน เพื่อให้ลุล่วงอยู่ตลอดเวลา ความหมายก็บอกอยู่ในตัวแล้วว่ายังไม่ถึง ยังหน่วง ยังเพ่ง ยังคอยปรับปรุง จิตใจที่จะให้ลุล่วงนิพพาน โดยการมีนิพพานเป็นอารมณ์ คำพูดนี้คือคำพูดว่า “การหน่วงนิพพานเป็นอารมณ์” เป็นภาษาที่ใช้เฉพาะ ในขณะที่บุคคลจะบรรลุธรรม

^{๑๓} พ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๐๙/๒๓๑-๒๓๒.

^{๑๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๐๔-๑๑๐๕.

^{๑๕} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), **หลักสำคัญของพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (นครปฐม: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๘๒.

^{๑๖} พระธรรมธีรราชฆานานิ (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๕๘-๕๙.

มรรคผลขั้นใดขั้นหนึ่ง ส่วนผู้ปฏิบัติที่ยังไม่บรรลุมรรคผลในขั้นอะไรเลย ได้ทำความเพียรตามลำดับ เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จึงเกิดความรู้แจ้งในข้อนี้ตามลำดับ ในขณะที่นั้น ทางหนึ่งมีการห่วงเอา นิพพานเป็นอารมณ์คล้าย ๆ กับว่าจะโหนตัวเหวี่ยงไปฝากโน้น ถ้าอุปมาก็เป็นเช่นนั้น^{๑๗}

๔) **พระพรหมคุณาภรณ์** (ป. อ. ปยุตโต) แสดงข้อความอธิบายในหนังสือ พจนานุกรม-พุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ว่า วิโมกข์ ความหลุดพ้นจากกิเลส มี ๓ ประเภท ได้แก่ ๑) สุธัญญตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นอนัตตา แล้วถอนความยึดมั่นเสียได้ เห็นความว่างเปล่า ๒) อนิมิตตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจัง แล้วถอนนิमितได้ ๓) อัปปณิหิตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นทุกข์ แล้วถอนความปรารถนาเสียได้^{๑๘}

๕) **พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ** แสดงข้อความอธิบายในหนังสือ ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ ว่า วิโมกข์ มีวิเคราะห์ศัพท์ว่า ปฏิปกฺขโต วิมฺจจฺสติ วิโมกฺโข ได้รอดพ้นจากกิเลส ซึ่งเป็นปฏิปกฺข ฉะนั้นจึงเรียกว่า วิโมกข์ ๓ ได้แก่ ๑) สุธัญญตวิโมกข์ เป็นอริยมรรคที่ได้รับ โดยการกำหนดเห็นชัดในอนัตตา ๒) อนิมิตตวิโมกข์ เมื่ออริยมรรคที่ได้รับ โดยการกำหนดเห็นชัดในอนิจจัง ๓) อัปปณิหิตวิโมกข์ เป็นอริยมรรคที่ได้รับ โดยการกำหนดเห็นชัดเจนในทุกขัง^{๑๙}

๖) **พระกัมมัฏฐานจริยะ พระบัณฑิตาภวรงค์** แสดงข้อความอธิบายในหนังสือ รู้แจ้งในชาตินี้ ว่า วิปัสสนาญาณนี้เกี่ยวเนื่องกับลักษณะพื้นฐานสามประการของสภาวะธรรมที่ถูกปรุงแต่งต่าง ๆ กล่าวคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรืออนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความไม่น่าพึงพอใจ ความทรมาน หรือความตั้งอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และอนัตตา ความปราศจากตนที่แท้จริง^{๒๐}

๗) **พระโสภณมหาเถระ** (มหาสีสยาตอ) แสดงข้อความอธิบายในหนังสือ วิปัสสนานัย เล่ม ๒ ว่า เพราะเหตุนี้ ถ้าภูฏานคามินีวิปัสสนาเห็นประจักษ์โดยความเป็นอนัตตา ก็จะเป็นมรรคที่เรียกว่า สุธัญญตวิโมกข์ ถ้าเห็นประจักษ์โดยความไม่เที่ยง ก็เป็นมรรคที่เรียกว่า อนิมิตตวิโมกข์ ถ้าเห็นประจักษ์โดยความเป็นทุกข์ ก็เป็นมรรคที่เรียกว่า อัปปณิหิตวิโมกข์^{๒๑}

^{๑๗} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **โมกขธรรมประยุกต์**, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๑๙), หน้าที่ ๕๕๙.

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้าที่ ๓๗๙.

^{๑๙} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพยวิสุทธี, ๒๕๕๙), หน้าที่ ๒๔๗-๒๔๘.

^{๒๐} พระกัมมัฏฐานจริยะ พระบัณฑิตาภวรงค์, **รู้แจ้งในชาตินี้**, แปลโดย พิชิต - วิธัญญา ภัทรวิมลพร, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้าที่ ๒๘๖.

^{๒๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, แปลโดย พระคันธสาราภวรงค์, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้าที่ ๓๔๙.

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระอธิการดิเรก ธิรณาโณ (สีหะ) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบรรลุลหกรรมของวิปัสสนาญาณิกบุคคล” จากการศึกษาพบว่า การบรรลุลหกรรมของวิปัสสนาญาณิกบุคคล คือ การบรรลุลหกรรมโลกุตระธรรม ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ โดยการดำเนินไปตามมัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลาง เพื่อตรัสรู้อรหัยสัจ ๔ ประการ กลายเป็นพระสุกขวิปัสสโก ซึ่งมีคุณสมบัติเป็นพระปัญญาวิมุตติในบวรพระพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม การบรรลุลหกรรมจะเกิดขึ้นได้นั้น จะต้องเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔^{๒๒}

๒) พระมหาสุวรรณพงษ์ สุทนต์ (ศรีเมือง) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาอินทรีย์ ๕ และการปรับอินทรีย์ ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” จากการศึกษาพบว่า การปรับความสมดุลในหลักธรรมทั้ง ๕ คือ สัทธินทรีย์ ควรมีความสมดุลกับ ปัญญินทรีย์ เพราะหากมีศรัทธามากไปก็ทำให้หลงทางในการปฏิบัติ แต่หากมีปัญหาเกินไปทำให้มีทิฏฐิมายา ซึ่งจะนำไปทางที่ผิด ดังนั้นจึงควรมีความสมดุลในสัทธินทรีย์และปัญญินทรีย์ ส่วนวิริยอินทรีย์ ควรมีความสมดุลกับ สมาธินทรีย์ หากมีวิริยอินทรีย์มากเกินไปทำให้ฟุ้งซ่าน แต่หากมีสมาธินทรีย์มากเกินไปทำให้หดหู่ไม่กระตือรือร้น ดังนั้นควรมีความสมดุลในอินทรีย์ทั้ง ๔ โดยมีสติอินทรีย์ เป็นเครื่องกำหนดรู้อารมณ์ไม่ให้หลงลืมสติ เพื่อนำทางผู้ปฏิบัติให้บรรลุถึงจุดหมาย คือ มรรคผลนิพพาน^{๒๓}

๓) พระคณิน โสทโร (เมืองเกิด) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุลหกรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” จากการศึกษาพบว่า ปัญญา หมายถึง การรู้แจ้งตามความเป็นจริง เป็นการรู้เท่าทันรูปรนามตามความเป็นจริงจนเห็นอาการเกิดดับ (พระไตรลักษณ์) รู้ชัดตามภาวะของตน เพื่อคลายความยึดมั่นถือมั่น จัดเป็นเจตสิกเรียกว่า ปัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกที่หลุดพ้นไปจากตัณหา ทิฏฐิ สามารถขจัดกิเลสได้อย่างสมบูรณ์ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เป็นแนวทางที่ทำให้จิตบริสุทธิ์หมดจด พ้น

^{๒๒} พระอธิการดิเรก ธิรณาโณ (สีหะ), “ศึกษาการบรรลุลหกรรมของวิปัสสนาญาณิกบุคคล”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๒๓} พระมหาสุวรรณพงษ์ สุทนต์ (ศรีเมือง), “ศึกษาอินทรีย์ ๕ และการปรับอินทรีย์ ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

จากทุกซ์ ก้าวสู่การบรรลุเป็นพระอรียบุคคลมี ๔ ประเภท คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์^{๒๔}

๔) พระสันติชัย สติเว पुलโล (ยุคกระโทก) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบยุคนัทณนียที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” จากการศึกษาพบว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบยุคนัทณนียที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท จึงเป็นการปฏิบัติที่ผสมกันอยู่หรือคู่กัน ด้วยหลักการปฏิบัติระหว่างสมถยานิกกับการปฏิบัติวิปัสสนายานิกร่วมกัน เพื่อให้เกิดความเข้าใจง่ายแก่ผู้ปฏิบัติ สำหรับในการปฏิบัติทั้ง ๔ ลักษณะข้างต้น สิ่งที่สำคัญที่สุดในหลักการปฏิบัติวิปัสสนาทั้ง ๔ ลักษณะนี้ คือ หลักแห่งไตรลักษณ์นั่นเอง เพราะในการปฏิบัติจะขาดหลักธรรมของความไม่เที่ยง เป็นทุกซ์ เป็นอนัตตาไม่ได้ หากผู้ปฏิบัติไม่พิจารณาในกฎแห่งไตรลักษณ์นี้ ก็จะไม่สามารถหลุดพ้นออกจากทุกซ์เข้าถึงพระนิพพานอันเป็นธรรมที่สูงสุดในพระพุทธศาสนาได้^{๒๕}

๕) นางสาวศุภากร วัจจุตมิภิญโญ ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาลักษณะปนิชฌานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” จากการศึกษาพบว่า การเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นหนทางการทำให้เกิดลักขณูปนิชฌาน ซึ่งมีวิธีหลักใหญ่อยู่ ๒ วิธี คือ ๑) สมถบุพพังคมวิปัสสนา เป็นการเจริญวิปัสสนาโดยใช้ฌานเป็นบาทฐาน ผู้ที่ปฏิบัติแนวนี้ เรียกว่าสมถยานิก ๒) วิปัสสนาบุพพังคมสมถะ เป็นการเจริญวิปัสสนาโดยไม่มีฌานเป็นบาทฐาน แต่ใช้ขณิกสมาธิจนเกิดกำลังเทียบเท่าฌาน ผู้ปฏิบัติแนวนี้เรียกว่าวิปัสสนายานิกซึ่งทั้ง ๒ วิธีนี้ เป็นการเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐานสูตร อันเป็นทางสายเดียวที่สามารถพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ที่สุด คือนำไปสู่ความหลุดพ้นที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง^{๒๖}

จากการศึกษาทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่างานวิจัยที่นำมาล้วนแล้วแต่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสคือวิโมกข์ ส่วนรายงานการวิจัยกลับพบว่าเนื้อหาเกี่ยวข้องบางส่วน หรือมีเนื้อหาใกล้เคียงกันเท่านั้น แต่ก็เพียงพอต่อการสนับสนุนเนื้อหาในการวิจัยครั้งนี้

^{๒๔} พระคณิน โสทโร (เมืองเกิด), “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๒๕} พระสันติชัย สติเว पुलโล (ยุคกระโทก), “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบยุคนัทณนียที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

^{๒๖} นางสาวศุภากร วัจจุตมิภิญโญ, “ศึกษาลักษณะปนิชฌานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), บทคัดย่อ.

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งศึกษาเนื้อหาของวิโมกข์ ๓ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และการศึกษาวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ดังต่อไปนี้

๑.๗.๑ ศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๕๙ พร้อมทั้งปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อขยายความในเนื้อหาเพิ่มเติมจากคัมภีร์พระไตรปิฎกให้มีความละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้น

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือ ตำรา เอกสาร ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ นำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาชั้นปฐมภูมิ ทุติยภูมิ และเอกสารงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องมาวิเคราะห์ เรียบเรียงแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๗.๔ นำเสนอตรวจสอบโดยคณาจารย์ที่ปรึกษา ปรับปรุงแก้ไข และนำเสนอผู้เชี่ยวชาญ ตรวจสอบความถูกต้อง

๑.๗.๕ เรียบเรียงตามคำแนะนำของผู้เชี่ยวชาญ จัดทำเป็นรูปเล่มให้สมบูรณ์เป็นรูปแบบองค์ความรู้ใหม่ แล้วนำเสนอสอบสวนนิพนธ์ต่อบัณฑิตวิทยาลัยตามระเบียบ

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

๑.๘.๑ ทำให้ทราบวิโมกข์ ๓ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

บทที่ ๒

วิโมกข์ ๓ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นไปเพื่อหวังผลอันสูงสุด คือ การหลุดพ้นจากความทุกข์ โดยมีวิปัสสนาภาวนาเป็นแนวทางในการบำเพ็ญทางจิต เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งในรูปธรรมและนามธรรมว่า ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นทุกข์เพราะมีสภาพที่ไม่คงอยู่ในสภาพเดิม เป็นอนัตตาเพราะมีสภาพที่อยู่เหนืออำนาจการบังคับบัญชา เมื่อรู้ตามความเป็นจริงเช่นนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลส ซึ่งเป็นรากเหง้าแห่งความทุกข์ด้วยอาการ ๓ คือ สุขุณฺณวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปปณฺธิตวิโมกข์ บรรลุผลเป็นพระอริยบุคคลตามลำดับของกิเลสที่ท่านสามารถละได้

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงตระหนักถึงความสำคัญของวิโมกข์ ๓ เพราะเป็นสภาวะจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสอย่างเด็ดขาดด้วยอาการที่แตกต่างกัน ซึ่งเกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาจนเห็นความเป็นจริงของชีวิตตามลำดับแห่งญาณ บรรลุถึงเป้าหมายอันสูงสุดในพระพุทธศาสนาเป็นที่สุด ผู้วิจัยจึงกำหนดหัวข้อในการวิจัยดังนี้

- ๒.๑ ความหมายของวิโมกข์ ๓
- ๒.๒ ความสำคัญของวิโมกข์ ๓
- ๒.๓ สภาวะวิโมกข์ ๓
- ๒.๔ ธรรมอันจำแนกวิโมกข์ ๓
- ๒.๕ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของวิโมกข์ ๓

คำว่าวิโมกข์ “วิมุตฺตญฺเฐน วิโมกฺโข ตทา สมฺปาคตา.” หมายความว่า “ญาณที่ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะมีสภาวะหลุดพ้น”^๑ คือ สภาพที่จิตพ้นจากกิเลสและอาสวะ เป็นอาการที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยการเห็นไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อก้าวถึงความหมายของวิโมกข์ ๓ มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก คัมภีร์ชั้นอรรถกถา ฎีกาปกรณ์วิเสสและคัมภีร์อื่น ๆ ดังต่อไปนี้

^๑ ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๖๕/๗๗, ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๕/๑๐๗.

๒.๑.๑ ความหมายของวิโมกข์โดยสังเขป

ในคัมภีร์อภิธานวรรณนา นิยามความหมายของวิโมกข์ว่า

โมกข (มฺจ โมจเน+อ) นิพพาน, โมกขธรรม, สถานที่อาศัยหลุดพ้น ธรรมเครื่องหลุดพ้น มุจฺจนฺติ เอตถาติ โมกฺโข สถานที่อาศัยหลุดพ้น ชื่อว่าโมกขะ (วุทธิ อุ เป็น โอ, อาเทศ จ เป็น ข, ซ้อน ก) มุจฺจนฺติ เอเตน ราคาทีหิติ โมกฺโข ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นจากราคะเป็นต้น ชื่อว่าโมกขะ (ธรรมเครื่องหลุดพ้น) หีนมชฌิมภาเวหิ มุจฺจตีติ โมกฺโข ธรรมที่หลุดพ้นจากสภาพที่ต่ำและปานกลาง ชื่อว่าโมกขะ (มฺจ โมจเน+ต, วุทธิ อุ เป็น โอ, อาเทศ ต เป็น ข, จ เป็น ก). ปพฺพชิตฺวา เอกํ โมกฺขธมฺมํ คเวสตี วัฏฏฺฐติ ภิกษุครั้นบวชแล้ว ควรแสวงหาโมกขธรรมอันสูงสุด. สตฺตาโมกฺข์ คเวสิโน เหล่าสัตว์ผู้แสวงหาโมกขธรรมมีอยู่^๒

จากข้อความข้างต้น วิโมกข์มีความหมายอยู่ ๓ นัย คือ ๑) อารมณ์ที่ทำให้เกิดความหลุดพ้น ในที่นี้หมายถึงรูปนามที่มีลักษณะไตรลักษณ์ ๒) สภาวะจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสมีราคะเป็นต้น ด้วยการเข้าไปรู้อารมณ์แห่งไตรลักษณ์ ๓) ชีวิตของพระภิกษุที่ต้องแสวงหาวิโมกข์อันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ในสารานุกรมพระพุทธศาสนา นิยามความหมายของวิโมกข์ว่า

ศัพท์ว่า วิโมกข์นั้น แปลว่า พ้น หมายความว่า พ้นจากกิเลสได้แก่พระอรหันต์ พระอรรคโลกาจารย์แก้วว่า ชนิดที่ได้ชื่อว่าสุญญตวิโมกข์นั้น เพราะว่าว่างจากราคะ โทสะ โมหะ ชนิดที่ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์นั้น เพราะหาราคะ โทสะ โมหะ เป็นนิमित คือเครื่องหมายมิได้ ชนิดที่ชื่อว่าอัปณิหิตวิโมกข์นั้น เพราะหาราคะ โทสะ โมหะ เป็นปณิธิ คือที่ตั้งมิได้^๓

จากข้อความข้างต้น แสดงความหมายของวิโมกข์ที่เป็นของพระอรหันต์ ซึ่งสามารถประหารกิเลสมีราคะ โทสะ โมหะ ได้อย่างสิ้นเชิง โดยแสดงสภาวะของจิตที่หลุดพ้น ๓ อาการ คือสุญญตวิโมกข์เพราะว่างเปล่าจากกิเลส อนิมิตตวิโมกข์เพราะไม่มีนิमितที่บ่งบอกถึงความมีเหลือของกิเลส อัปณิหิตวิโมกข์เพราะไม่มีกิเลสที่คงเหลือตั้งอยู่ได้

ในอภิธัมมัตถสังคหะ นิยามความหมายของวิโมกข์ว่า “วิโมกขมุข แยกออกเป็น ๒ บท คือ วิโมกข + มุข วิโมกข แปลว่า การข้ามพ้นจากกิเลส มุข แปลว่า เป็นประตูหรือเป็นปาก

^๒ พระมหาสมปอง มุทีโต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑-๒๒.

^๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๔๕๒.

อนุปัสสนา ๓ ชื่อว่า วิโมกขมุข เพราะเป็นประตูเข้าสู่อริยมรรค คือ ๑) สุกุญฺญตานุปัสสนา ๒) อนิมิตตานุปัสสนา ๓) อัปฺปณฺหิตานุปัสสนา”^๔ และยังแสดงสภาวะจิตที่ออกสู่นิพพานว่า

วิโมกขมุข หมายความว่า เป็นช่องทางที่จะออกไปสู่พระนิพพาน ถ้าออกไปสู่พระนิพพานด้วยอาศัยอนิจจานุปัสสนา โดยความไม่เที่ยง วิปัสสนานั้น ก็เรียกว่า อนิมิตตวิโมกขมุข คือออกจากโลกหรือออกจากสังขารแล่นไปสู่นิพพานด้วยอนิจจัง และนิพพานนั้นก็เรียกว่า อนิมิตตนิพพาน ถ้าออกไปสู่พระนิพพานด้วยอาศัยทุกขานุปัสสนา วิปัสสนานั้นก็เรียกว่า อัปฺปณฺหิตวิโมกขมุข พระนิพพานนั้น ก็เรียกว่า อัปฺปณฺหิตนิพพาน ถ้าออกไปสู่พระนิพพาน ด้วยอาศัยอนัตตานุปัสสนา วิปัสสนานั้นก็เรียกว่า สุกุญฺญตวิโมกขมุข พระนิพพานนั้นก็เรียกว่า “สุกุกุญฺญตนิพพาน”^๕

จากข้อความข้างต้น เป็นการให้ความหมายของวิโมกข์ในมิติของการปฏิบัติ คือ การกำหนดรู้อนุปัสสนา ๓ ซึ่งเป็นประตูนำจิตหลุดออกจากกิเลส เมื่อจิตแล่นสู่ความหลุดพ้นยอมเข้าถึงพระนิพพานตามอารมณ์ที่กำหนดรู้นั้น คือ สุกุญฺญตานุปัสสนาเพราะกำหนดอนัตตานุปัสสนาแล้วจิตเข้าสู่สุกุกุญฺญตนิพพาน อนิมิตตานุปัสสนาเพราะกำหนดอนิจจานุปัสสนาแล้วจิตเข้าสู่อนิมิตตนิพพาน อัปฺปณฺหิตานุปัสสนาเพราะกำหนดทุกขานุปัสสนาแล้วจิตเข้าสู่อัปฺปณฺหิตนิพพาน

สรุปความ นิยามความหมายของวิโมกข์ ๓ โดยสังเขปจะเน้นถึงความหมายทั้งด้านพยัญชนะ คือรากศัพท์ของวิโมกข์ และด้านของอรรถที่แสดงถึงสภาวะของจิตที่หลุดพ้นจากกิเลส รวมถึงด้านของการปฏิบัติธรรมที่แสดงถึงเหตุปัจจัยให้เกิดวิโมกข์ ๓ ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงที่สุด คือ เริ่มจากการกำหนดอารมณ์ที่เป็นอนุปัสสนา ๓ จนจิตหลุดพ้นจากกิเลสตามอารมณ์ที่กำหนดนั้นเรียกว่า วิโมกข์ ๓ จนกระทั่งจิตเข้าสู่พระนิพพาน

๒.๑.๒ ความหมายของวิโมกข์โดยอรรถนัย

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กล่าวว่า “วิโมกฺโข วิโมกฺโขติ : เนกขมฺเมน กามจฺจนฺโทติ มุจฺจตีติ โมกฺโข วิโมกฺโข, อพฺยาปาเทน พฺยาปาทโต มุจฺจตีติ โมกฺโข วิโมกฺโข ฯ เปฯ ปรมชฺฌาเนน นีวรณฺหิมุจฺจตีติ โมกฺโข วิโมกฺโข ฯ เปฯ อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลสฺเสหิ มุจฺจตีติ โมกฺโข วิโมกฺโข.” หมายความว่า “คำว่า โมกข์ วิโมกข์ อธิบายว่า เนกขัมมะ ชื่อว่าโมกข์ เพราะเป็นเครื่องพ้นจากกามฉันทะ อพฺยาปาท ชื่อว่าโมกข์ วิโมกข์ เพราะเป็นเครื่องพ้นจากพฺยาปาท ฯลฯ ปฐมฺฌาน ชื่อว่าโมกข์ วิโมกข์ เพราะเป็นเครื่องพ้นจากนิวรณ์ ฯลฯ อรหตฺตมรรค ชื่อว่าโมกข์ วิโมกข์ เพราะเป็นเครื่องพ้นจากกิเลสทั้งปวง”^๖

^๔ พระสังฆมณฑลสังฆราช อธิบดีธรรม, *ปรมัตถ์สังคหะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน*, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๙), หน้า ๒๔๙.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๙.

^๖ ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๑/๔๕๑, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑/๖๐๖.

จากข้อความข้างต้น วิโมกข์จึงมีอยู่ด้วยกัน ๒ ความหมาย ได้แก่ ๑) วิโมกข์ในความหมายของสมณะ คือ เนกขัมมะ เมตตา รูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔ รวมถึงการเข้าสมาบัติของพระอนาคามีและพระอรหันต์อีกด้วย ๒) วิโมกข์ในความหมายของวิปัสสนา คือ การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยมีรูปนามเป็นอารมณ์จนเกิดอริยมรรคประหารกิเลสแล้วบรรลุเป็นพระอริยบุคคล โดยมีรายละเอียด ดังนี้

๑. วิโมกข์ในความหมายของสมณะ

สมาธิวิโมกข์ คือ สภาวะจิตที่หลุดพ้นจากนิวรณ์ธรรม ๕ ประการ ได้แก่ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจะกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา ซึ่งเป็นโลกีย์วิโมกข์ แบ่งออกเป็น ๒ ระดับ ได้แก่ ๑) จิตที่หลุดพ้นจากนิวรณ์ ๕ แล้วบรรลุถึงรูปฌาน ๔ ๒) จิตที่หลุดพ้นจากรูปฌาน ๔ แล้วบรรลุอรุฌาน ๔ ส่วนสมาธิวิโมกข์ในชั้นโลกุตตระเป็นการเข้าสมาบัติของพระอนาคามีและพระอรหันต์ ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลประเภทอุกโตภาควิมุต ผู้หลุดพ้นทั้งสมาธิฌานถึงขั้นสมาบัติ ๘ และหลุดพ้นจากกิเลสด้วยวิปัสสนาญาณจึงจะสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ พระพุทธองค์ตรัสถึงวิโมกข์ ๘ ว่า

อานนท์ วิโมกข์ ๘ ประการนี้ วิโมกข์ ๘ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. บุคคลผู้มีรูป เห็นรูปทั้งหลายนี้เป็นวิโมกข์ประการที่ ๑
๒. บุคคลผู้มีอรุสัจญญาภายใน เห็นรูปทั้งหลายภายนอกนี้เป็นวิโมกข์ประการที่ ๒
๓. บุคคลผู้น้อมใจไปว่า ‘งาม’ นี้เป็นวิโมกข์ประการที่ ๓
๔. บุคคลบรรลุอากาศานัญญาตนฌานโดยกำหนดว่า ‘อากาศหาที่สุตมิดี’ อยู่เพราะล่องรูปสัญญา ดับปฏิฆสัญญา ไม่กำหนด
๕. บุคคลล่องอากาศานัญญาตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลิวินญาณัญญาตนฌานโดยกำหนดว่า ‘วิญญาณหาที่สุตมิดี’ อยู่นี้เป็นวิโมกข์ประการที่ ๕
๖. บุคคลล่องวิญญาณัญญาตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุอาภิญญายตนฌานโดยกำหนดว่า “ไม่มีอะไร” อยู่ นี้เป็นวิโมกข์ ประการที่ ๖
๗. บุคคลล่องอาภิญญายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌานอยู่ นี้เป็นวิโมกข์ประการที่ ๗
๘. บุคคลล่องเนวสัญญานาสัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุสัญญาเวทิตินิโรธอยู่ นี้เป็นวิโมกข์ประการที่ ๘^๗

จากพระดำรัสของพระพุทธเจ้าแสดงให้เห็นว่า วิโมกข์ทั้ง ๘ ข้อ เกิดจากอำนาจของการเจริญสมณะฌาน คือ ข้อที่ ๑ เป็นการเจริญกสิณโดยเพ่งเอารูปของตนมี สีผม เป็นต้น จนบรรลุฌาน ๔ ข้อที่ ๒ เป็นการเจริญกสิณ โดยการเพ่งอารมณ์ภายนอก เช่น สีดิน เป็นต้น จนบรรลุฌาน ๔ ข้อที่ ๓

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕-๗๖.

เป็นการเจริญวรรณกสิณสี่เขียวเป็นต้น^{๘๕} ข้อที่ ๔ เป็นการเจริญรูปฌานโดยเพ่งอากาศโดยไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ของผู้ที่บรรลุนาน ๔ สมบูรณ์แล้ว ข้อที่ ๕ เป็นการเจริญรูปฌานโดยเพ่งวิญญาณโดยไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ของผู้บรรลุนาน ๕ สมบูรณ์แล้ว ข้อที่ ๖ เป็นการเจริญความว่างเปล่าโดยการเพ่งความว่างโดยไม่มีประมาณของผู้บรรลุนาน ๖ สมบูรณ์แล้ว ข้อที่ ๗ เป็นการเจริญเนวสัญญานาสัญญายตนะของผู้ที่บรรลุนาน ๗ สมบูรณ์แล้ว ข้อที่ ๘ การเข้าสมาบัติของพระอนาคามีและพระอรหันต์ เหล่านี้เป็นบัญญัติเป็นอารมณ์สำหรับผู้ปรารถนาในสมาบัติ ๘ สำหรับสมาธิฌานที่กล่าวมา เป็นความหมายที่ไม่ใช่เพียงมีสมาธิเพื่อให้ใจสงบ แต่เป็นสมาธิสำหรับการเจริญวิปัสสนาภาวนาของผู้เป็นอุกโตะภาควิมุตติ

จากเนื้อหาข้างต้น เป็นการเจริญวิปัสสนาโดยมีสมาธิเรียกว่า สมถปุพพังคมีวิปัสสนา คือ วิปัสสนามีสมถะนำหน้า^{๘๖} พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน และเธอได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกายอยู่ บุคคลเป็นสมณะเหมือนดอกปทุม เป็นอย่างนี้แล”^{๘๗} พระอรรถกถาจารย์อธิบายการอุปมาของพระพุทธองค์ว่า “บุคคลเป็นสมณะเหมือนดอกปทุม (สมณปทุม) พระองค์ทรงแสดงพระชินาสพผู้เป็นอุกโตะภาควิมุต ด้วยว่า พระชินาสพผู้เป็นอุกโตะภาควิมุตนั้น ชื่อว่าสมณะดังบัวหลวง เพราะท่านมีคุณบริบูรณ์ เหตุที่มีฌานและอภิญญา”^{๘๘}

ดังนั้น ความหมายของวิโมกข์ ๘ คือ การเจริญสมาธิฌานเพื่อเป็นบาทของวิปัสสนาภาวนา ที่ต้องเริ่มจากการกำหนดรู้อารมณ์บัญญัติมีกสิณเป็นต้น จนจิตเป็นเอกัคคตารมณ์ หลุดพ้นจากนิวรณ์ ๕ บรรลุนาน ๔ จากนั้นเจริญฌานจนบรรลุนาน ๔ แล้วจึงกำหนดพิจารณาองค์ฌานเหล่านั้นเป็นอารมณ์ จนเกิดวิปัสสนาญาณเห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์ บรรลุเป็นพระอริยบุคคลในที่สุด เรียกว่าสมถยานิกบุคคล คือ ผู้บำเพ็ญสมถะจนได้ฌานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนา

๒. วิโมกข์ในความหมายของวิปัสสนา

วิโมกข์ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นสภาวะของจิตที่หลุดพ้นจากกิเลส โดยต้องมีสมาธิจิตเป็นฐานเพื่อให้เกิดความตั้งมั่น ควรแก่การรู้ความเป็นจริงของรูปนาม จนสามารถทำลายอวิชชาบรรลุนิพพานเป็นที่สุด ในอรรถกถาอุทฺทปิฎกปัญหาท่านกล่าวว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เรากล่าวอัญญาวิโมกข์ว่า นั้นแลทำลายอวิชชาโดยนัยที่ใกล้เคียงกับเหตุ เพราะอาศัยนิพพาน กล่าวคือ

^{๘๕} ดูรายละเอียดใน อ.อ.อ. (ไทย) ๓/๖๖/๓๗๙.

^{๘๖} ดูรายละเอียดใน ข.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๘๗} อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓.

^{๘๘} อ.จ.ต.ก.อ. (ไทย) ๒/๘๗/๔๙๙.

การทำลายอวิชชาเกิดขึ้น”^{๑๒} ซึ่งวิปัสสนาภาวนาที่ทำให้เกิดวิโมกข์ ๓ นั้น เกิดจากสมาธิวิโมกข์ ๓ ที่เป็นฐานจิตในการกำหนดรู้รูปนาม จนเห็นลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลควรเจริญธรรม ๓ ประการ เพื่อรู้อย่างไรคะ (ความกำหนดธรรม ๓) ประการ ะไรบ้าง คือ

๑. สุกขัตตสมาธิ (สมาธิพิจารณาเห็นความว่าง)
  ๒. อนิมิตตสมาธิ (สมาธิพิจารณาธรรมไม่มีนิมิต)
  ๓. อัปณิหิตสมาธิ (สมาธิพิจารณาธรรมไม่มีความตั้งปรารภณา)
- บุคคลควรเจริญธรรม ๓ ประการนี้แล เพื่อรู้อย่างไรคะ^{๑๓}

เมื่อมีสมาธิวิโมกข์ทั้ง ๓ ประการ จิตย่อมตั้งมั่นในอารมณ์ไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เกิดวิปัสสนาญาณตามสมาธิที่จิตเข้าไปตั้งมั่นนั้น ได้แก่ สุกขัตตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ อัปณิหิตสมาธิ ซึ่งสมาธิทั้ง ๓ เป็นสมาธิที่เป็นไปเพื่อวิโมกข์ ๓ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

ก) อนิมิตตวิโมกข์ คือ “เมื่อการออกจากมรรคเกิดแล้วด้วยอนิจจานุปัสสนา ที่เข้าไปเห็นสภาวะธรรมดับลงไป วิปัสสนานั้นจึงเป็นไปแล้วด้วยเป็นปฏิปักษ์ต่อนิมิตว่าเที่ยง ฉะนั้นจึงชื่อว่า อนิมิตตวิปัสสนา อริยมรรคสมาธิสำเร็จด้วยวิปัสสนานั้น จึงชื่อว่าอนิมิตตสมาธิ อธิบายว่า สมาธิที่เว้นจากนิมิตที่เที่ยง”^{๑๔} จิตที่กำหนดอารมณ์ด้วยอนิจจานุปัสสนาจนเกิดวิปัสสนาปัญญาซึ่งมีอนิมิตตสมาธิเป็นฐาน แล้วหลุดพ้นจากกิเลสได้ในที่สุด จึงเรียกความหลุดพ้นนั้นว่า อนิมิตตวิโมกข์

ข) อัปณิหิตวิโมกข์ คือ “สมาธินั้นย่อมเป็นไปด้วยอาการอันเป็นไปแล้วแห่งวิปัสสนา เมื่อการออกจากมรรค เกิดแล้วด้วยทุกขานุปัสสนา ที่เข้าไปเห็นสภาวะธรรมเหล่านี้ไม่เป็นที่พึงได้ ๆ วิปัสสนานั้นจึงเป็นไปแล้วด้วยเป็นปฏิปักษ์ต่อความตั้งใจปรารภณา ฉะนั้นจึงชื่อว่าอัปณิหิตสมาธิ อธิบายว่า สมาธิที่เว้นจากความตั้งใจปรารภณา”^{๑๕} จิตที่กำหนดรู้อารมณ์ด้วยทุกขานุปัสสนาจนเกิดวิปัสสนาญาณที่มีอัปณิหิตสมาธิเป็นฐาน แล้วหลุดพ้นจากกิเลสได้นั้นเรียกว่า อัปณิหิตวิโมกข์

ค) สุกขัตตวิโมกข์ คือ “เมื่อการออกจากมรรคเกิดแล้ว ด้วยอนัตตานุปัสสนาพระโยคาวจรผู้เห็นตามลำดับแห่งวิปัสสนาว่า สัพเพ สงขาราน อนิจจา ทุกขา อนตตา สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นอนัตตานุปัสสนาที่เข้าไปเห็นสภาวะธรรมในกายและจิตที่เกิดขึ้น

^{๑๒} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๑๑๑๔/๕๒๓.

^{๑๓} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๘๔/๔๐๙.

^{๑๔} พระกัมมัฏฐานจริยะ พระบัณฑิตาภิวงศ์, *รู้แจ้งในชาตินี้*, แปลโดย พิชิต - วิธัญญา ภัทรวิมลพร, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๒๘๗.

^{๑๕} พระกัมมัฏฐานจริยะ พระบัณฑิตาภิวงศ์, *รู้แจ้งในชาตินี้*, หน้า ๒๙๐.

แล้วดับไป ไม่มีใครควบคุมกระบวนการเหล่านี้”^{๑๖} จิตที่กำหนดรู้อารมณ์โดยอนัตตานุปัสสนาเห็นความไม่มีตัวตนในรูปนาม “วิปัสสนานั้น เป็นไปโดยความเป็นของว่างเปล่าในสังขารทั้งหลาย อันเว้นจากอตตะ เหตุนี้จึงชื่อว่าสุญญตา อริยมัคคสมาธิอันสำเร็จด้วยวิปัสสนาอันชื่อว่าสุญญตานั้นชื่อว่า เป็นสุญญตสมาธิ”^{๑๗} เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสมาธินี้ จึงเรียกความหลุดพ้นนั้นว่า สุญญตวิโมกข์

จากเนื้อหาข้างต้น วิโมกข์ในความหมายของวิปัสสนาภาวนาเป็นการปฏิบัติแบบวิปัสสนา ปุพพังสมณะ คือ สมณะมีวิปัสสนานำหน้า^{๑๘} เป็นวิปัสสนายานิกบุคคล เพราะไม่ได้เจริญสมณธรรมฐานจนได้บรรลุอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิมาก่อน แต่เริ่มเจริญสมาธิขั้นต้นคือฌณิกสมาธิเป็นอันดับแรก จากนั้นจึงทำให้แจ้งนามรูปปริเฉทญาณและปัจฉยปริคคญาณ ซึ่งแสดงไว้โดยประธานัย แล้วจึงกำหนดรูปรูปนามโดยความไม่เที่ยง ฯลฯ ตั้งแต่สัมมสนญาณเป็นต้นไป^{๑๙} เหล่านี้อาศัยเพียงฌณิกสมาธิคือ สมาธิชั่วขณะเป็นฐานในการกำหนดรู้รูปนาม ซึ่งสมาธิระดับนี้แม้จะสั้น แต่เมื่อกำหนดรู้อย่างต่อเนื่องก็จะมีอานุภาพมาก จนสามารถทำให้จิตตั้งมั่นเห็นความเป็นจริงของรูปนาม คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับ บรรลุธรรมเป็นวิปัสสนายานิกบุคคลในที่สุด

จากเนื้อหาที่กล่าวมาข้างต้น วิโมกข์ในความหมายของสมณะและวิปัสสนา เป็นการจำแนกบุคคลผู้บำเพ็ญทางจิต ๒ แบบ คือ ๑) แบบสมถยานิก เป็นการเจริญสมาธิฌานก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง “เป็นเพ่งตามแบบสมณะ ที่เรียกว่าอารัมมณูปนิชฌาน ให้ผลสูงสุด คือ ฌานสมาบัติ ๘ อภิญญา ๕”^{๒๐} ๒) วิปัสสนายานิก เป็นการเจริญวิปัสสนาโดยที่ไม่ต้องเริ่มจากการเจริญสมณะฌานมาก่อน ซึ่งเป็นการเจริญวิปัสสนาโดยตรง ที่อาศัยเพียงฌณิกสมาธิเป็นฐานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาเรียกว่า ลักขณูปนิชฌาน “เพราะเข้าไปเพ่งลักษณะแห่งสังขารด้วยอำนาจไตรลักษณ์ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ส่วนมรรคท่านเรียกว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะกิจในการเข้าไปเพ่งลักษณะแห่งวิปัสสนา ย่อมสำเร็จด้วยมรรค...”^{๒๑} ซึ่งการปฏิบัติธรรมทั้งรูป ๒ แบบนั้น มีความเหมือนกัน คือ เป็นการปฏิบัติเพื่อให้ถึงซึ่งความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง โดยการเห็นอารมณ์ไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาเป็นที่สุด จึงจะสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้

^{๑๖} พระกัมมัฏฐานจริยะ พระบัณฑิตาภิวงศ์, *รู้แจ้งในชาตินี้*, หน้า ๒๙๒.

^{๑๗} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๔๓/๓๒๒.

^{๑๘} ดุรายละเอียดใน ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

^{๑๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), *วิปัสสนานัย เล่ม ๑*, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๖๘.

^{๒๐} อ่างโน นางสาวศุภากร วัจจุตมิภิญโญ, “ศึกษาลักขณูปนิชฌานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๒๕.

^{๒๑} อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๓๘๒/๕๐๒.

๓. ความหมายสุญญตวิโมกข์

สุญญตวิโมกข์ หมายถึง “ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นนามรูป โดยความเป็นอนัตตา คือ หลุดพ้นด้วยการเห็นอนัตตา แล้วถอนความยึดมั่นเสียได้ อาศัยอนัตตานุปัสสนา ถอนอิตตาทิณิเวส”^{๒๒} พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “อริยมรรคที่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นไปโดยอาการ เป็นของว่างเปล่า ชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ ก็อริยมรรคนี้ชื่อว่าสุญญต เพราะเกิดขึ้นแก่ธาตุซึ่งว่างเปล่า ชื่อว่าวิโมกข์เพราะพ้นจากกิเลสทั้งหลาย”^{๒๓} เป็นการแสดงสภาวะขณะจิตหลุดพ้นจากกิเลส โดยมีสุญญตเป็นธรรมนำออก ส่วนกระบวนการกำหนดให้ถึงซึ่งสุญญตวิโมกข์นั้นท่านกล่าวว่า “ชื่อว่าสุญญตเพราะละความสำคัญว่าตน สัตว์ บุคคล ด้วยอนัตตานุปัสสนา แล้วเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นของว่างเปล่า เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าเป็นชื่อโดยความเป็นข้าศึก”^{๒๔} สุญญตวิโมกข์นั้นจึงเกิดจากการกำหนดอารมณ์ด้วยอนัตตานุปัสสนา คือ การเห็นรูปนามเป็นอนัตตา ปราศจากสัตว์ บุคคล เรา เขา แล้วจิตจึงหลุดพ้นจากกิเลส อนัตตาจึงเป็นอารมณ์ของวิโมกข์ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

อนัตตา แปลว่า “ไม่เป็นอัตตา หรือไม่มีอัตตา คือ ไม่มีตัวตน หรือไม่มีตัวตน ก็ได้ ที่ว่าธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา ก็หมายความว่า ทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นสภาพที่มีอยู่ เป็นอยู่หรือเป็นไปของมัน เป็นธรรมดาอย่างนั้น ๆ เอง ไม่เป็นไม่มีตัวตนที่จะครอบครองบังคับอะไรให้เป็นหรือให้ไม่เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ตามที่ปรารถนา”^{๒๕} พระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุ รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ก็ตาม ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นรูปทั้งหมดนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ของเรา’ ภิกษุ เมื่อบุคคลรู้ เห็นอย่างนี้จึงจะไม่มือหังการ มมังการ และมานานุสัยในกายที่มีวิญญาณนี้ และในนิमितทั้งปวงในภายนอก”^{๒๖}

จากข้อความข้างต้น อนัตตาจึงมีความหมายที่บ่งชี้ถึงลักษณะของขั้น ๕ ที่ไม่อยู่ในอำนาจ บังคับให้เป็นไปตามอัตตาไม่ได้ ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล เรา เขา เมื่อกำหนดรู้อย่าง

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (นันทบุรี: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๐๑.

^{๒๓} พ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๐๙/๒๓๑-๒๓๒.

^{๒๔} พ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๐๙/๒๓๓.

^{๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๕๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม์ ในเครือ บริษัท เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๙๐.

^{๒๖} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๒/๑๓๙.

นี้ย่อมสามารถหลุดพ้นจากความเป็นอัตตา มีทิฐิที่สมบูรณ์ในการมองชีวิต ไม่ถือตัวถือตนด้วยอัตตา ซึ่งสามารถประมวลความหมายของอัตตาได้ ๔ นัย ดังนี้

ก) ความว่าง คือ สภาพที่ว่างเปล่า ที่มีสภาวะตามที่มันเป็นเอง ปราศจากความเป็นแก่นสาร สิ่งที่ว่าว่างเปล่านั้นไม่ได้หมายความว่าไม่มี หรือสูญในความเข้าใจแบบมิจฉาทิฐิ ในที่นี้ท่านหมายถึงสิ่งเหล่านั้นมีอยู่ แต่เป็นสภาวะที่เกิดจากการประกอบกันขึ้นมาจากเหตุปัจจัย เช่น ชีวิต ประกอบขึ้นด้วยรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงเกิดบัญญัติว่ามนุษย์บ้าง สัตว์บ้าง เป็นต้น แต่แท้ที่จริงเป็นเพียงสภาวะที่ไม่มีสัตว์ บุคคล เรา เขา ทุกอย่างจึงว่างเปล่าจากอัตตา

ข) ความไร้เจ้าของ คือ สภาพไร้เจ้าของ ไม่มีเจ้าของ หรือเป็นสภาวะที่ไม่มีตัวตนใด ๆ ไม่มีใครเป็นผู้ครอบครองได้ เป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย หรือไม่มีใครจับต้อง ครอบครอง ให้เป็นไปตามอำนาจของตนได้ เหมือนฤดูกาลต่าง ๆ ที่เกิดดับไปตามธรรมชาติ หรือชีวิตที่มีความแก่ เจ็บ ตาย ของมันเอง จึงไม่มีใครเป็นเจ้าของสิ่งทั้งหลายได้

ค) ความไร้อำนาจ คือ ไม่เป็นไปในอำนาจ สภาพธรรมทั้งหลายมีสภาวะตามเป็นไปอย่างนั้น หรือเป็นสภาวะที่ไม่อยู่ในอำนาจบัญชาของใคร และไม่ขึ้นต่อผู้ใด ธรรมเหล่านี้ไม่มีอำนาจเฉพาะตนเพราะอาศัยเหตุปัจจัยจากธรรมข้ออื่น ๆ มาประกอบกันขึ้น เช่น รูปที่เสื่อมไม่เกิดจากอำนาจของตน แต่เกิดจากความเย็นบ้าง ความร้อนบ้าง เป็นต้น ที่ทำความเสื่อมในรูป มันจึงเป็นสิ่งที่ไร้อำนาจของตัวเอง

ง. ความเป็นของตรงข้าม คือ “เพราะแย้งต่ออัตตา คือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธอัตตาอยู่ในตัว หมายความว่า โดยธรรมที่เป็นสภาพธรรมซึ่งมีภาวะตามที่เป็นของมันอย่างนั้น ๆ ถ้ามีอัตตาก็ย่อมขัดแย้งกัน ทำให้ภาวะของสภาพธรรมไม่เป็นอยู่ เป็นไปตามที่มันเป็นของมันอย่างนั้น ๆ จึงเป็นไปไม่ได้ที่จะมีอัตตา”^{๒๗} เป็นสภาวะที่ไม่สามารถกำหนดกฎเกณฑ์ให้เป็นไปตามอำนาจของอัตตาได้ บุคคลจึงเกิดความไม่ได้ตั้งใจ หรือเคืองใจเพราะสภาวะที่แย้งกับอัตตา

จากเนื้อหาข้างต้น ท่านสรุปความหมายของอัตตาในเชิงสภาวะ ๔ อย่าง คือ (๑) สภาวะที่ว่างเปล่า (๒) สภาวะที่ไร้เจ้าของ (๓) สภาวะที่ไม่อยู่ในอำนาจ (๔) สภาวะที่แย้งต่ออัตตา เหล่านี้เป็นสภาวะที่เกิดจากการกำหนดรู้รูปนามที่เป็นไปตามธรรมดาของมันเอง ไม่ไปครอบงำแทรกแซงธรรมนั้น เห็นตามที่เป็นด้วยสติ สมาธิ ปัญญา

ดังนั้น สุญญตวิโมกข์จึงเป็นสภาวะที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสระดับอนุสัย เป็นสภาวะจิตที่เข้าสู่นิพพานด้วยความสูญ ซึ่งเกิดจากการกำหนดรู้อารมณ์โดยความเป็นอนัตตา ที่เป็นลักษณะของขันธ ๕ หรือรูปธรรมและนามธรรมที่มีสภาวะว่างเปล่าจากอัตตาเป็นต้น การกำหนดรู้อารมณ์จนเห็น

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๙๗.

สภาวะอนัตตาเรียกว่าอนัตตานุปัสสนา เมื่อจิตหลุดพ้นด้วยการเห็นอารมณ์เหล่านี้ จึงเรียกความหลุดพ้นนั้นว่า สุญญตวิโมกข์

๔. ความหมายอนิมิตตวิโมกข์

อนิมิตตวิโมกข์ หมายถึง “หลุดพ้นด้วยไม่ถืออนิมิต ได้แก่ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นนามรูป โดยความเป็นอนิจจัง คือ หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจตา แล้วถอนนิมิตเสียได้ อาศัยอนิจจานุปัสสนา ถอนวิปลาสนิมิต”^{๒๘} พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “โดยนัยนั้นนั่นแหละ พึงทราบว่าอริยมรรคที่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นไปโดยอาการไม่มีนิมิต ชื่อว่าอนิมิตตะ”^{๒๙} อนิมิตตวิโมกข์จึงเป็นสภาวะที่จิตแล่นสู่พระนิพพาน ส่วนอีกนัยหนึ่งท่านอธิบายถึงกระบวนการเริ่มต้นก่อนที่จะเกิดวิโมกข์ว่า “วิโมกข์ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะทำการแยกความเป็นขณะ (ก้อน) แห่งสังขารทั้งหลายด้วยอนิจจานุปัสสนา แล้วละนิมิตว่าเที่ยง นิมิตว่ายั่งยืน นิมิตว่าคงที่”^{๓๐} เป็นการแสดงถึงการกำหนดอารมณ์ด้วยอนิจจานุปัสสนา จนสามารถทำลายนิมิตความเป็นกลุ่มก้อนในสังขารในเบื้องต้น และเห็นสังขารเหล่านั้นมีความเกิดดับด้วยวิปัสสนาญาณ แล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลสได้ในที่สุด อารมณ์ที่เป็นอนิจจังจึงเป็นธรรมที่นำไปสู่อนิมิตตวิโมกข์ โดยมีรายละเอียดดังนี้

อนิจจัง หมายถึง ธรรมทั้งหลาย “ที่เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่นรูปธรรมในอดีต ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้ ก็ดับไปที่นี้ ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไป ก็ดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก ดังนี้ เป็นต้น”^{๓๑} พระพุทธองค์ตรัสว่า “ราคะ รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง ราคะ อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ฯลฯ รู้ชัดว่า ... ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^{๓๒} พระอรรถกถาจารย์ขยายความหมายของอนิจจังว่า “ความว่า ไม่เที่ยง ด้วยสภาวะคือความสิ้นไปในที่นั้นๆ นั่นเอง อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เพราะมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เพราะมีความคลายไปเป็นธรรมดา เพราะมีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๓๓}

จากข้อความข้างต้น อนิจจังจึงหมายถึงชั้น ๕ มีลักษณะไม่เที่ยง เกิดดับ แปรเปลี่ยนไปตามธรรมชาติ ซึ่งผู้ที่กำหนดรู้อารมณ์เช่นนี้ย่อมหลุดพ้นจากกิเลสได้ในที่สุด พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า “ตริกตรอง พิจารณา ไตร่ตรอง คือ ทำให้แจ้งซึ่งรูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันว่าเป็น

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, หน้า ๑๐๑.

^{๒๙} พ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๐๙/๒๓๑-๒๓๒.

^{๓๐} พ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๐๙/๒๓๓.

^{๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*, หน้า ๗๓.

^{๓๒} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๗๒/๒๖๓.

^{๓๓} พ.ป.อ. (ไทย) ๑/๓๑/๑๙๙.

ของไม่เที่ยง เพราะความหมายว่าสิ้นไป ว่าเป็นทุกข์ เพราะความหมายว่าน่ากลัว ว่าเป็นของไม่ใช่ตัวตน เพราะความหมายว่าหาสาระไม่ได้ เป็นไปในนิพพานซึ่งเป็นที่ดับรูปได้ไว...”^{๓๔} ซึ่งสามารถประมวลความหมายของอนิจจังออกเป็น ๔ นัย ดังนี้

ก) ความเกิดดับ คือ สภาวะที่มีความเกิดและดับไปอย่างต่อเนื่อง สิ่งที่เคยมีกลับไม่มี และสิ่งที่ไม่เคยมีกลับปรากฏขึ้น เป็นสภาวะที่เกิดดับของรูปธรรมและนามธรรมอยู่ตลอดเวลา ไม่มีอะไรที่คงทนถาวร เช่น จิตบางครั้งรู้กาย บางครั้งรู้เวทนา เป็นต้น การรู้ของจิตแต่ละครั้งก็ดับไปพร้อมกับอารมณ์ที่รู้นั้นอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นสภาวะจิตจึงเป็นอนิจจัง เป็นต้น

ข) ความแปรปรวน คือ สภาวะที่มีความแปรปรวน หรือมีความเปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา ความแปรปรวนนั้นเป็นของธรรมชาติ ไม่อาจคาดการณ์ได้ ซึ่งเป็นสภาวะของอนิจจังในด้านที่มีความไม่แน่นอน เช่น ชีวิตที่ไม่อาจคาดการณ์ได้ว่าจะตายตอนไหน เพราะชีวิตสามารถตายได้ทุกเมื่ออยู่ตลอดเวลา

ค) ความไม่ยั่งยืน คือ สภาวะที่มีความเป็นของชั่วคราว อยู่ได้เพียงช่วงระยะเวลาหนึ่ง แล้วดับหายไป เป็นการแสดงสภาวะของอนิจจังที่เป็นของชั่วคราว ไม่สามารถตั้งอยู่ได้นาน เช่น ความโกรธมีสภาวะที่ตั้งอยู่ได้ชั่วคราว แล้วก็ดับไป จิตก็เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นต่อไป เป็นต้น

ง) ความเป็นของตรงข้าม คือ “เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือ สภาวะของมันเป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้น ชัดกันอยู่เองในตัวกับความเที่ยง หรือโดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูรู้เห็นตรงตามสภาวะของมันแล้ว ก็จะไม่พบความเที่ยงเลย”^{๓๕} เป็นการแสดงสภาวะของอนิจจังที่ตรงกันข้ามกับความเที่ยง เพื่อให้เห็นถึงสภาวะธรรมทั้งหลายที่ไม่อาจตั้งมั่นถาวรได้

จากเนื้อหาข้างต้น อนิจจังจึงเป็นธรรมที่มีสภาวะไม่เที่ยง เกิดดับ แปรปรวน ไม่แน่นอน เมื่อจิตกำหนดรู้รูปนามที่มีสภาพเช่นนี้ย่อมเชื่อว่ารู้ด้วยวิปัสสนาญาณ เป็นปัญญาที่ถอนความเห็นผิดว่าเที่ยงได้ สมดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในปัจฉิมโอวาทว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนพวกเธอว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา พวกเธอจงทำหน้าที่ให้สมบูรณ์ด้วยความไม่ประมาทเถิด นี่เป็นพระวาจาครั้งสุดท้ายของพระตถาคต”^{๓๖} กล่าวคือธรรมที่ยังมีการปรุงแต่งอยู่ย่อมมีสภาพไม่เที่ยง ต้องเสื่อมสลายไปอย่างแน่นอน ทั้งชีวิตเราหรือผู้อื่น รวมถึงภพภูมิทั้งหลายก็มีความเกิดดับทั้งสิ้น

ดังนั้น อนิมิตตวิโมกข์จึงเป็นสภาวะของจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสด้วยการกำหนดอารมณ์ทั้งหลายที่หาณิมิตไม่ได้ เป็นสภาวะที่จิตเข้าสู่พระนิพพานด้วยอนิจจานุปัสสนา คือ เบื้องต้นเป็นการ

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม.อ. (ไทย) ๒๗/๒๙๕.

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๔.

^{๓๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๖/๒๖๑.

จำแนกชั้น ๕ ออกเป็นกลุ่ม ๆ ทำลายความเห็นผิดว่าเป็นก้อนเดียวกัน จากนั้นจึงพิจารณาเห็นชั้น ๕ มีสภาวะที่เกิดดับ แปรปรวน เป็นต้น เมื่อจิตรู้อารมณ์เช่นนี้ย่อมแล่นออกสู่มรรค แล้วประหารกิเลสโดยสมุจเฉทปหาน หลุดพ้นจากกิเลสด้วยอนิมิตตวิโมกข์ในที่สุด

๕. ความหมายอัปณิหิตวิโมกข์

อัปณิหิตวิโมกข์ หมายถึง “หลุดพ้นด้วยไม่ทำความปรารถนา ได้แก่ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นนามรูป โดยความเป็นทุกข์ คือ หลุดพ้นด้วยเห็นทุกขตา แล้วถอนความปรารถนาเสียได้ อาศัยทุกขานุปัสสนา ถอนตัณหาปณิธิ”^{๓๗} พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “อริยมรรคที่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์เป็นไปโดยอาการไม่มีที่ตั้ง ชื่อว่าอัปณิหิตะ”^{๓๘} เป็นการแสดงสภาวะจิตขณะเข้าสู่นิพพานด้วยการกำหนดอารมณ์ที่ไม่มีที่ตั้ง ส่วนกระบวนการกำหนดที่ทำให้เกิดอัปณิหิตวิโมกข์นั้นท่านกล่าวว่า “ชื่อว่าอัปณิหิตะเพราะละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนาแล้วยังความปรารถนาที่ตั้งไว้ให้เหือดแห้งไป”^{๓๙} เมื่อกำหนดทุกข์เป็นอารมณ์จิตย่อมละความเห็นผิดว่าสุข แล้วหลุดพ้นจากกิเลสในที่สุด อารมณ์ที่เป็นทุกขลักษณะจึงเป็นอารมณ์ที่นำจิตสู่อัปณิหิตวิโมกข์ ดังนี้

ทุกขัง หรือทุกข แปลว่า “ความทุกข์ ความลำบาก ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ”^{๔๐} หรือทุกขตา คือ “ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของคงทนอยู่ไม่ได้”^{๔๑} หรือ “สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความดับสลาย เนื่องจากต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมันเอง”^{๔๒} เช่น ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นต้น เหล่านี้ล้วนไม่ทนอยู่ในสภาพเดิม เปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัย เมื่อบุคคลไปยึดมั่นในสภาพธรรมเหล่านี้ย่อมเป็นทุกข์ พระพุทธองค์ตรัสว่า “โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ เป็นอย่างไร คือ รูปูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือรูป) เวทูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือเวทนา) สัญญูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสัญญา) สังขารูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสังขาร) วิญญาณูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือวิญญาณ)...”^{๔๓}

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, หน้า ๑๐๑.

^{๓๘} พ.อ. (ไทย) ๒/๒๐๙/๒๓๑-๒๓๒.

^{๓๙} พ.อ. (ไทย) ๒/๒๐๙/๒๓๓.

^{๔๐} พระธรรมกิติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) *รวบรวม-แปล, ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๑*, (กรุงเทพฯ: เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๓๒๒.

^{๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๓๕.

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า ๑๓๕.

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๙/๓๒๘.

พระอรธกถาจารย์อธิบายทุกขสภาวะว่า “สภาพทนได้ยากแห่งทุกข์มีสภาวะเป็นสภาพแท้ ความว่า อรรถ ๔ อย่างมีความว่า ปีบคั้นเป็นต้นแห่งทุกขสัจจะเป็นอรรถที่แท้ด้วยอรรถ คือ สภาวะแม่ในสัจจะที่เหลือก็ยี่นนี้เหมือนกันอรรถ ๔ ประการนั้นนั่นแหละชื่อว่าเป็นอรรถ คือ อนัตตาเพราะไม่มีอัตตาชื่อว่าเป็นอรรถคือสัจจะเพราะในสภาวะที่กล่าวแล้ว...”^{๔๔} ซึ่งสามารถประมวลความหมายของทุกข์โดยอรรถ ๔ ประการ คือ

ก) ความบีบคั้น คือ สภาวะที่มีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา หรือถูกบีบคั้น เพราะมีความเกิดขึ้นและความเสื่อมดับไป หรือมีความแตกสลายเป็นธรรมดา มีความขัดแย้งอยู่ในตัวตลอดเวลา รวมถึงธรรมที่เกิดขึ้นร่วมก็มีความบีบคั้น แยกดับไปด้วยกัน สภาวะบีบคั้นเกิดขึ้นในทุก ๆ ขณะการรับรู้ เพราะไม่สามารถรู้อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งได้ถาวร เช่น การรับรู้อารมณ์ทางตาเกิดขึ้นแล้วดับไปเพราะถูกบีบคั้นให้ไปรับรู้อารมณ์ทางหูที่เกิดขึ้น เป็นต้น

ข) ความทนได้ยาก คือ สภาวะที่ทนได้ยาก ไม่คงที่ มีความไหว หรือเป็นธรรมที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้เพราะความที่มันต้องเปลี่ยน เสื่อมโทรม หมดอายุไป หรือเพราะมีความเกิดขึ้นและดับไป สภาวะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้นั้นเป็นธรรมชาติของสังขาร เพราะสังขารทั้งหลายถูกปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้นในขณะหนึ่งแล้วดับไปเพราะปัจจัยใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้นแทน

ค) ความเป็นฐานของทุกข์ คือ สภาวะอันเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ เพราะเมื่อกกล่าวถึงรูปนามแล้วย่อมมีความรู้สึกแห่งทุกขเวทนาบ้าง หรือเป็นสภาวะที่มีความทุกข์เพราะความไม่คงที่ ห้วนไหว เปลี่ยนแปลงไป โดยที่ความเกิดขึ้นของชีวิตย่อมนำมาซึ่งความทุกข์ เมื่อใดยังมีรูปธรรมนามธรรมก็ต้องมีทุกข์ เพราะธรรมชาติของสังขารธรรมทั้ง ๒ มีความทุกข์เป็นสภาวะ อุปมาเหมือนไฟที่มีสภาวะร้อนฉับใด รูปนามก็มีสภาวะทุกข์ฉับนั้น

ง) ความเป็นของตรงข้าม “เพราะแย้งต่อความสุข คือ โดยสภาวะของมันเอง ที่ถูกปัจจัยทั้งหลายบีบคั้นขัดแย้งและคงสภาพอยู่ไม่ได้ มันก็ปฏิเสธหรือกีดกันภาวะราบรื่นคล่องสะดวกอยู่ในตัว (เป็นเรื่องที่คนจะต้องดิ้นรนจัดสรรปัจจัยทั้งหลายเอา โดยที่ความสุขที่เป็นตัวสภาวะจริง ก็มีแต่เพียงความรู้สึก)”^{๔๕} ธรรมเหล่านี้เกิดร่วมกันไม่ได้ เพราะความสุขที่เกิดจากรูปธรรมนามธรรมเป็นสภาวะที่เกิดจากความดับของทุกข์ เช่น เมื่อเริ่มนั่งจะรู้สึกสบาย พอ นั่งได้ระยะหนึ่งความรู้สึกนั้นไม่คงที่ ถูกแทนที่ด้วยความปวด เมื่อขยับเท้าความปวดนั้นก็ดับไป จึงมีความรู้สึกสุขขึ้นมาแทนที่ ความสุขกับความทุกข์จึงเกิดร่วมกันไม่ได้ เป็นธรรมที่แย้งกันตลอดเวลา

^{๔๔} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๙/๓๐๖.

^{๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๔.

จากเนื้อหาข้างต้น ความหมายของทุกข์ คือ สภาวะที่บีบคั้นชั้น ๕ เป็นธรรมดาอยู่ตลอดเวลา ซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยที่ประชุมรวมกัน ณ ขณะหนึ่งแล้วดับไปด้วยเหตุปัจจัยใหม่ที่เกิดขึ้นแทน ถ้าพิจารณาสภาวะทุกข์ตามความจริงแล้ว ทุก ๆ ขณะของจิตที่รับรู้ทางทวาร ๖ มีสภาพที่ไม่คงที่ บีบคั้นอยู่ตลอดเวลา แต่เพราะอวิชชาจึงทำให้ปุถุชนทั้งหลายไม่เห็นสภาวะทุกข์ตามความเป็นจริงได้ ส่วนผู้ที่มีปัญญาย่อมพิจารณาเห็นความทุกข์ที่มีสภาวะเกิดดับ ไม่คงที่อยู่ตลอดเวลา

ดังนั้น อปัณฺหิตวิโมกข์จึงมีความหมายที่แสดงถึงสภาวะของจิตที่กำหนดเห็นอารมณ์ที่เป็นทุกข์ เป็นโทษ เป็นภัย ไม่น่าปรารถนาแล้วหลุดพ้นจากกิเลส ซึ่งสภาวะทุกข์นั้นมียู่ประจำชั้น ๕ เมื่อบุคคลเข้าไปยึดก็ต้องประสบกับความทุกข์ ส่วนผู้ที่สามารถละอุปาทานในชั้นนี้ทั้ง ๕ ย่อมเป็นผู้ที่เข้าถึงความสุขในชีวิต

สรุปความหมายโดยอรรถนัยของวิโมกข์ มีอยู่ด้วยกัน ๒ ประการ คือ ๑) วิโมกข์ ระดับสมณะ ได้แก่ สภาวะจิตที่บรรลुरुูปฌาน ๔ และอรูปรู ฌาน ๔ ซึ่งมีปัญญาดีเป็นอารมณ์ รวมถึงสภาวะจิตที่เข้าสมบัติของพระอนาคามีและพระอรหันต์ที่บรรลุเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ๒) วิโมกข์ระดับวิปัสสนา ได้แก่ สภาวะจิตที่กำหนดรู้รูปรูปนามตามความเป็นจริงจนจิตเกิดสมาธิวิโมกข์ ๓ โดยมีปรมาตถ์เป็นอารมณ์ ซึ่งสมาธิวิโมกข์นั้นเป็นฐานจิตในการเจริญวิปัสสนาภาวนาจนบรรลุวิโมกข์ ๓ ได้แก่ สุกฺขณฺทวิโมกข์ อนิมิตฺตวิโมกข์ และอปัณฺหิตวิโมกข์ ซึ่งวิโมกข์ทั้ง ๓ มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้ คือ (๑) สุกฺขณฺทวิโมกข์มีอนัตตาเป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้ (๒) อนิมิตฺตวิโมกข์มีอนิจจังเป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้ (๓) อปัณฺหิตวิโมกข์มีทุกขังเป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้

๒.๒ ความสำคัญของวิโมกข์ ๓

วิโมกข์ ๓ เป็นสภาวะธรรมที่มีความสำคัญในขณะจิตหลุดพ้นจากอาสวะกิเลส ซึ่งเกิดจากการอบรมศีล สมาธิ ปัญญาจนสมบูรณ์ พระพุทธองค์ตรัสว่า "...สมาธิอันบุคคลอบรมโดยมีศีลเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันบุคคลอบรมโดยมีสมาธิเป็นฐานย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันบุคคลอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดยชอบจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ..."^{๔๖} เมื่อจิตมีความบริบูรณ์ด้วยไตรสิกขาแล้ว ย่อมเกิดวิโมกข์ ๓ นำจิตออกสู่มรรคประหารกิเลสโดยสมุจเฉทปหาน และเข้าสู่พระนิพพานด้วยอาการ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นที่สุด และวิโมกข์ ๓ ยังจำแนกประเภทของพระอริยบุคคล ๗ จำพวก อีกด้วย ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๓/๘๘.

๒.๒.๑ วิโมกข์ ๓ เป็นเหตุให้เกิดมรรคจิต

การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนามีเป้าหมายที่สูงที่สุดคือความดับทุกข์ ซึ่งหนทางปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์นั้นเรียกว่า อริยมรรค คือ ทางปฏิบัติทางจิตอันสูงสุดเพื่อความดับทุกข์ หรือเรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง”^{๔๗} ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ คือ “๑. สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) ๒. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔. สัมมากัมมัฏฐะ (กระทำชอบ) ๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖. สัมมาวายามะ (เพียรชอบ) ๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)”^{๔๘} เมื่ออริยมรรคมีองค์ ๘ เกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ ย่อมทำหน้าที่ประหารกิเลสโดยตรง บุคคลนั้นก็จะบรรลุเป็นพระอริยบุคคลในที่สุด

มรรคมีองค์ ๘ ที่กล่าวมาข้างต้น เป็นการแสดงโดยบัญญัติอารมณ์ที่เป็นส่วนของทฤษฎี เพื่อให้เกิดความเข้าใจในการศึกษา แต่เมื่อว่าโดยการปฏิบัติแล้วพระสารีบุตรเถระได้แสดงไว้ว่า

บัดนี้ พระธรรมเสนาบดี เมื่อแสดงว่า “มรรคเป็นแต่เพียงองค์เท่านั้น ที่พ้นจากองค์ไม่มี จึงกล่าวพระบาลีไว้เป็นต้นว่า สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) ฯไปฯ สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)” บรรดาพระบาลีนั้น สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) มีความเห็นชอบเป็นลักษณะ สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) มีความยกจิตไว้ในอารมณ์ชอบเป็นลักษณะ สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) มีความกำหนดถือเอาชอบเป็นลักษณะ สัมมากัมมัฏฐะ (กระทำชอบ) มีการยังการงานให้ตั้งขึ้นชอบเป็นลักษณะ สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) มีการประกอบจิตไว้ชอบเป็นลักษณะ สัมมาสติ (ระลึกชอบ) มีการปรากฏชอบเป็นลักษณะ สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) มีการตั้งใจมั่นชอบเป็นลักษณะ^{๔๙}

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นว่ามรรคทั้ง ๘ เกิดขึ้นพร้อมกันในขณะกำหนดรู้อารมณ์ในปัจจุบัน เป็นการกำหนดรู้ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม โดยมีรูปนามเป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้ อรรถกถามหาสติปัฏฐานกล่าวไว้ว่า “อริยมรรคมีองค์ ๘ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่าอุบายะ ในคำว่าเพื่อบรรลุอุบายธรรม (ถยสุส อธิคมาย) อธิบายว่า เพื่อบรรลุคือถึงอริยมรรคนั้น เพราะทางแห่งสติปัฏฐานที่เป็นโลกิยะ ในส่วนเบื้องต้นนี้ ที่บุคคลเจริญแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อบรรลุโลกุตตรมรรค เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เพื่อบรรลุอุบายธรรม”^{๕๐} เมื่อผู้ปฏิบัติมีความเพียรกำหนดรู้อารมณ์รูปนามในปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง ย่อมเชื่อว่าเป็นกระบวนการกำหนดรู้ด้วยมรรค ๘ ที่เกิดขึ้นพร้อมกันในขณะนั้น แต่ไม่สามารถประหารกิเลสได้เพราะเป็น

^{๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๕๕.

^{๔๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๖/๓๗๑.

^{๔๙} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๓๖/๒๒๕-๒๒๖.

^{๕๐} ที.ม.อ. (ไทย) ๓๗๓/๕๓๓.

โลกียมรรค แต่การปฏิบัติเหล่านี้จะเป็นเหตุปัจจัยให้ไปสู่โลกุตมรรคที่สามารถประหารกิเลสได้อย่างเด็ดขาด พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

ก็อริยาบถบรรพนี้ สติที่กำหนดอริยาบถทั้ง ๔ เป็นทุกขสังข ัตถหาที่มีมาก่อนอันยังสตินั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุทัยสังข ความไม่เป็นไปแห่งธรรมทั้งสอง (สติและัตถหา) เป็นนิโรธสังข อริยมรรคที่มีการกำหนดรู้ทุกข มีการละสมุทัย มีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสังข เธอชวนชวายเป็นด้วยอำนาจสังขจะ ๔ ประการอย่างนี้แล้วย่อมบรรลุความดับได้ เพราะเหตุนี้ขึ้นข้อนี้จึงเป็นทางแห่งการออกไปจากทุกขจนถึงอรรถัตถผลของภิกษุรูปหนึ่งผู้กำหนดอริยาบถทั้ง ๔^{๕๑}

จากข้อความข้างต้น แสดงโลกุตมรรคที่เกิดขึ้นพร้อมกับทำกิจในอริยสังข ๔ ให้สมบูรณ์ในเวลาเดียวกัน คือ การรู้ทุกข ละัตถหา ทำนิพพานให้แจ้ง และประหารกิเลส อีกด้านหนึ่งก่อนที่จิตจะออกสู่มรรคย่อมกำหนดรู้อารมณ์ที่เป็นไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วจึงออกสู่มรรค และในขณะที่มรรคเข้าไปประหารกิเลส จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสด้วยวิโมกข์ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่งเช่นเดียวกัน พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “วิโมกข์ ๓ เหล่านี้โดยปริยายย่อมได้ แม้ด้วยอำนาจแห่งตพังคะในขณะที่แห่งวิปัสสนา แต่โดยนิบปริยายย่อมได้ในขณะแห่งมรรคที่เดียวด้วยอำนาจสมุจเฉท”^{๕๒}

ส่วนคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายความเชื่อมโยงกันระหว่างอริยมรรคกับวิโมกข์ โดยกระบวนการเจริญมรรคสู่จิตที่หลุดพ้นจากกิเลสว่า

อนึ่ง ในวิโมกข์ ๓ นี้ พึงทราบว่ามีอริยมรรคที่ทำพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้วดำเนินไป โดยอาการหานิมิตมิได้ คือ อนิมิตตวิโมกข์ เพราะว่า อริยมรรคนั้น ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะบังเกิดขึ้นจากธาตุที่หานิมิตมิได้ และชื่อว่า วิโมกข์ เพราะพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหลาย (และ) พึงทราบโดยนัยนี้เช่นกันว่า อริยมรรคที่ทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วดำเนินไปโดยอาการหากิเลสเป็นที่ตั้งมิได้ คือ อัปณิหิตวิโมกข์ อริยมรรคที่ทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วดำเนินไปโดยอาการว่างเปล่า คือ สุญญตวิโมกข์^{๕๓}

จากข้อความข้างต้น วิโมกข์ ๓ เป็นทั้งอารมณ์ที่ทำให้เกิดมรรคด้วยการรู้อนิมิตตะ อัปณิหิตะ สุญญตะ อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในขณะนั้นยังไม่ชื่อว่าวิโมกข์เพราะจิตยังไม่หลุดพ้นจากกิเลส และเป็นทั้งสภาวะที่ขณะจิตหลุดพ้นจากกิเลสอันเกิดจากอริยมรรค ในขณะที่ยังหลุดพ้นจาก

^{๕๑} ที.ม.อ. (ไทย) ๓๗๔/๕๕๙.

^{๕๒} ชู.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๑๐/๒๓๗.

^{๕๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๐๖.

กิเลสจึงเรียกว่าวิโมกข์ ซึ่งสามารถจำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ ๑) มรรคที่กำหนดอารมณ์อนิมิตตะ เมื่อหลุดพ้นย่อมชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ ๒) มรรคที่กำหนดอารมณ์อัปภินิหิตะ เมื่อหลุดพ้นย่อมชื่อว่าอัปภินิหิตวิโมกข์ ๓) มรรคที่กำหนดอารมณ์สุญญตะ เมื่อหลุดพ้นย่อมชื่อว่าสุญญตวิโมกข์

ดังนั้น การปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุเป็นพระอริยบุคคล หรือ “บรรลุนิวโลกุตระธรรม ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ซึ่งมีหนทางอันเป็นเครื่องดำเนินไป คือ มัชฌิมาปฏิปทา หรือ อริยมรรคมีองค์ ๘”^{๕๔} โดยต้องกำหนดรู้สภาพความเป็นจริงของรูปนามที่เป็นไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้ ส่วนจิตที่เข้าไปกำหนดรู้อารมณ์นั้น ต้องกำหนดตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อย่างต่อเนื่องจนเกิดวิปัสสนาญาณ เหล่านี้เป็นกระบวนการทำงานของมรรคมีองค์ ๘ ที่เกิดร่วมกันในปัจจุบัน เรียกว่า มัคคสมังคี ที่เป็นไปเพื่อการประหารกิเลสตามอารมณ์ที่กำหนดรู้ คือ ๑) จิตที่รู้อารมณ์ในลักษณะเป็นอนัตตา จนเกิดอริยมรรคประหารกิเลสแล้วนำจิตหลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์ ๒) จิตที่รู้อารมณ์ในลักษณะของทุกขัง จนเกิดอริยมรรคประหารกิเลสแล้วนำจิตหลุดพ้นด้วยอัปภินิหิตวิโมกข์ ๓) จิตที่รู้อารมณ์ในลักษณะของอนิจจัง จนเกิดอริยมรรคประหารกิเลสแล้วนำจิตหลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์ เหล่านี้เป็นกระบวนการของวิโมกข์ทั้ง ๓ ตั้งแต่ต้น คือ การมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดมรรคจิต จนถึงที่สุด คือ ความหลุดพ้นของจิตที่เกิดจากอริยมรรค

๒.๒.๒ วิโมกข์ ๓ เป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน

หลักคำสอนในพระพุทธศาสนานั้นมีอยู่หลายระดับด้วยกัน เริ่มตั้งแต่ระดับทาน ศีล จนถึงระดับสูงคือการภาวนา แต่คำสอนในทุก ๆ ระดับก็เป็นเพื่อสิ่งเดียวกันคือการบรรลุพระนิพพาน ซึ่งเป็นจุดหมายอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา หรือกล่าวอีกในหนึ่งคือความพ้นทุกข์ พระพุทธองค์ทรงเปล่งอุทานว่า “ความไม่มีโรค เป็นลาภอันประเสริฐ นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง บรรดาทางทั้งหลายอันให้ถึงอมตธรรม ทางมีองค์ ๘ เป็นทางอันเกษม”^{๕๕} ความสุขที่ท่านกล่าวนั้นเป็นสุขในโลกุตระ ที่ไม่สามารถนึก คิด ใช้ตรรกะ หรือความรู้สึกส่วนตัวมาเปรียบเทียบได้ นอกจากบุคคลนั้นจะสัมผัสพระนิพพานด้วยตัวเอง ซึ่งเกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาจนจิตเข้าสู่สภาวะนิพพานด้วยอำนาจของวิโมกข์ ๓ พระอรุณกถาจารย์อธิบายพระนิพพานว่า

พระนิพพานอันเป็นอสังขตธาตุนำมาซึ่งความสุขอย่างแท้จริง โดยเป็นอารมณ์อันดีเยี่ยมแก่ มรรคญาณและผลญาณ ซึ่งได้บัญญัติว่า อตตะ เพราะไม่เป็นอารมณ์ของปุถุชนอื่น แม้โดยที่สุดความฝัน แต่เพราะเป็นแผนกหนึ่งแห่งมรรคญาณและผลญาณนั้นๆ ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย

^{๕๔} อ่างใน พระอริการดิเรก ธิรญาโณ (สีหะ), “ศึกษาการบรรลุธรรมของวิปัสสนาญาณบุคคล”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๕๕.

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๕/๒๕๔.

และเพราะเป็นเช่นกับอิตตา จึงเรียกว่า ของตน ฟังรู้^{๕๖}

จากข้อความข้างต้น นิพพานจึงเป็นสภาวะของความสุกที่สูงสุด หรือเป็นสภาวะเย็น ไม่มี ความทุกข์เพราะเป็นสภาพธรรมที่ปราศจากกิเลสอันเป็นเหตุแห่งความทุกข์ ที่ต้องเกิดจากการเจริญ วิปัสสนาภาวนาจนถึงมรรคญาณและผลญาณ ซึ่งในขณะที่จิตเข้าสู่พระนิพพานนั้นต้องมีอารมณ์ ไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งนำออกไป แล้วหลุดพ้นจากกิเลสด้วยวิโมกข์ ๓ พระอนุรุทธาจารย์อธิบาย ว่า “พระนิพพานที่ชื่อสุญญัตถะนั้นแล ชื่อว่าสุญญัตถะ เพราะเป็นธรรมชาติที่ว่างเปล่าจากราคะ โทสะ โมหะ โดยอารมณ์และสัมปโยคะ ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะเว้นจากนิมิตมีราคะเป็นต้น โดยอาการอย่าง นั้น ชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะเว้นจากที่ตั้งคือกิเลสมีราคะเป็นต้น โดยอาการอย่างนั้น ฯ”^{๕๗}

จากข้อความข้างต้น เป็นการแสดงจุดเชื่อมระหว่างวิโมกข์ ๓ กับพระนิพพาน ที่มีลักษณะ ต่างกันด้วยอาการ ๓ ซึ่งเกิดจากการกำหนดรู้อารมณ์ไตรลักษณ์ตั้งแต่ต้นแล้วจิตเข้าสู่สภาวะนิพพาน ในที่สุด ด้วยอารมณ์ที่ว่างเปล่าบ้าง หานิมิตไม่ได้บ้าง หาที่ตั้งไม่ได้บ้าง ความสัมพันธ์ระหว่างธรรมทั้ง ๒ สามารถจำแนกออก ดังนี้

๑. สุญญัตตนิพพาน คือ สภาวะที่สูญจากกิเลส เกิดจากการกำหนดรู้รูปนามด้วยอนัตตา- นุปัสสนา เห็นความไม่มีอิตตา ไม่อยู่ในอำนาจ แล้วจิตออกสู่มรรคผลโดยมีนิพพานเป็นอารมณ์ในที่สุด พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ผู้มนสิการโดยความเป็นอนัตตาย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพาน ซึ่งเป็น ความดับด้วยอำนาจแห่งสุญญตวิโมกข์”^{๕๘}

๒. อนิมิตตนิพพาน คือ สภาวะที่เว้นจากนิมิตกิเลส เกิดจากการกำหนดรู้รูปนามโดยการ เห็นความไม่เที่ยง เห็นอารมณ์เกิดดับด้วยอนิจจานุปัสสนา แล้วนำจิตออกสู่มรรคผลซึ่งมีนิพพานเป็น อารมณ์ในที่สุด พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “บุคคลผู้มนสิการโดยความไม่เที่ยงย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพานซึ่งเป็นความดับด้วยอำนาจแห่งอนิมิตตวิโมกข์”^{๕๙}

๓. อัปปณิหิตนิพพาน คือ สภาวะที่หาที่ตั้งของกิเลสไม่ได้ ที่เกิดจากการกำหนดรูปนาม โดยความเป็นทุกข์ บีบคั้น ไม่สามารถทนอยู่ในสภาพเดิมได้ เป็นการเห็นอารมณ์ด้วยทุกขานุปัสสนา

^{๕๖} พุ.อุ.อ. (ไทย) ๒๕/๒๓๔-๒๓๕.

^{๕๗} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๐๖.

^{๕๘} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๖.

^{๕๙} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๖.

จิตย่อมออกสู่มรรคผลซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์ในที่สุด พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ผู้มนสิการโดยความเป็นทุกข์ย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพานซึ่งเป็นความดับด้วยอำนาจแห่งอัปปนิหิตวิโมกข์”^{๖๐}

จากเนื้อหาข้างต้น วิโมกข์ ๓ เป็นกระบวนการความหลุดพ้นจากกิเลสตั้งแต่เริ่มต้น คือ กำหนดรู้รูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ในชั้นโลกีย์ธรรม จนเกิดมรรคญาณแล้วเสวยผลที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ชั้นโลกุตตระ ทำให้สามารถบรรลุเป็นพระอริยบุคคล ส่วนวิโมกข์ ๓ ที่เป็นปัจจัยของพระนิพพานอีกประเภทหนึ่ง เป็นของพระอรหันต์ในขณะที่เข้าสู่การดับขั้นธปรีนิพพาน ซึ่งนิพพานของพระอริยบุคคลมีอยู่ด้วยกัน ๒ ประเภท คือ

๑. การบรรลุธรรมของพระอริยบุคคล คือ อริยมรรคที่มีวิโมกข์ ๓ เป็นเหตุปัจจัยให้จิตห่วงนิพพานเป็นอารมณ์ในการบรรลุธรรมของพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ด้วยการกำหนดรู้อารมณ์ที่นำไปสู่สูญญตวิโมกข์ อัปปนิหิตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์ “อริยมรรคชื่อว่าวิโมกข์ เพราะหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงด้วยสมุจเฉทปหาน ก็อริยมรรคนั้นพระชีณาสพนันสัมผัส คือ ถูกต้อง อบรมแล้วด้วยมรรคจิต...”^{๖๑} คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นเด็ดขาด ด้วยโลกุตตรมรรค แล้วเสวยอารมณ์ที่สงบจากกิเลสด้วยโลกุตตรผล ในขณะที่เกิดอริยมรรคอริยผลนั้นเป็นการเข้าถึงสภาวะอารมณ์พระนิพพาน เมื่อจิตถอนออกมาจากสภาวะนั้นบุคคลย่อมเป็นอริยบุคคล “แต่เพราะยังดำรงขั้นทั้งหลายอยู่ จึงเรียกพระนิพพานนี้ว่า “สุกุปาติเสสนิพพาน”^{๖๒}

๒. การปรีนิพพานของพระอรหันต์ คือ พระอรหันต์ที่ดับกิเลสและไม่มีเบญจขันธ์เหลืออย่างสิ้นเชิง “ขั้นแตกสลายเรียกว่าตายในที่สุด”^{๖๓} เข้าสู่พระนิพพานด้วยกระบวนการของวิโมกข์ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นพระนิพพานที่เรียกว่า นิสสรณวิมุตติ คือ การดับกิเลส “ความหลุดพ้นด้วยออกไปเสีย หรือสลัดออกได้เป็นการพ้นที่ยั่งยืนตลอดไป ได้แก่นิพพาน เป็นโลกุตตรวิมุตติ”^{๖๔} พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “วิโมกข์ (วิโมกฺโข) ได้แก่ บรรดาวิมุตติทั้ง ๕ ๑. วิกขัมภนวิมุตติ ๒. ตทังควิมุตติ ๓. สมุจเฉทวิมุตติ ๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ๕. นิสสรณวิมุตติ ชื่อว่านิพพาน”^{๖๕} เป็นการดับกิเลสพร้อมขั้น ๕ นั้นของพระอรหันต์เรียกว่า “อนุปาติเสสนิพพาน”^{๖๖}

^{๖๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๖.

^{๖๑} คุรายละเอียดใน ชุ.อติ.อ. (ไทย) ๖๓/๓๑๑.

^{๖๒} คุรายละเอียดใน ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๓.

^{๖๓} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาปรินายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), **หลักสำคัญของพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (นครปฐม: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๙๙.

^{๖๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๑๖๙.

^{๖๕} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๘๗/๔๓๕-๔๓๖.

^{๖๖} คุรายละเอียดใน ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๓.

ดังนั้น นิพพานจึงเป็น “ความดับไม่เหลือของความร้อนคือกิเลส เป็นความเย็นลง จึงเรียกว่านิพพาน”^{๖๗} ที่สงบเย็นจากกิเลสและสังขารทั้งหลาย เป็นอสังขตธรรม คือ ธรรมที่ไม่มีมีการปรุงแต่งของพระอริยบุคคล และทางไปสู่พระนิพพานนั้นมีเพียงหนทางเดียวคือมรรคมีองค์ ๘ ที่นำจิตออกจากกิเลส โดยมีกระบวนการที่นำจิตเข้าสู่นิพพานอยู่ ๓ ทาง ได้แก่ สุญญตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์ อุปมาเหมือนประตูบ้านที่มีทางเข้าอยู่สามทาง แต่ทั้งสามทางนั้นก็เข้าสู่บ้านได้เหมือนกัน ส่วนอริยมรรคอริยผลที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ ก็มีอารมณ์ในการกำหนดรู้เพื่อเข้าสู่นิพพานอยู่ ๓ ทาง แต่ทั้งสามก็มีจุดหมายสู่สภาวะนิพพานเช่นเดียวกัน

๒.๓ สภาวะวิโมกข์ ๓

ในทุกสรรพสิ่งย่อมมีความเป็นจริงของตัวเอง ความเป็นจริงเหล่านั้นมีความเป็นเฉพาะไม่เหมือนใคร ที่เกิดขึ้นแล้วเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัย บังคับบัญชาไม่ได้ และมีความเป็นธรรมชาติที่ดำเนินไปเรียกว่า สภาวะ หมายถึง “สภาพ ลักษณะ ปกติธรรมดา”^{๖๘} ซึ่งวิโมกข์ ๓ เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งที่มีสภาวะเฉพาะตัว เกิดจากการกำหนดรู้รูปนามตามความเป็นจริงจนถึงจุดสูงสุดของวิปัสสนาญาณ หรือเป็นธรรมอันยอดของวิปัสสนาภาวนา ก่อนที่จะเกิดมรรคผลนิพพานดับกิเลสอย่างสมบูรณ์ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวถึงสภาวะวิโมกข์ ๓ ว่า

วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วยอาการเท่าไร ย่อมมีในขณะเดียวกันด้วยอาการเท่าไร คือ วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วยอาการ ๔ อย่าง ย่อมมีในขณะเดียวกันด้วยอาการ ๗ อย่าง วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วยอาการ ๔ อย่าง อะไรบ้าง คือ ๑. ด้วยสภาวะเป็นใหญ่ ๒. ด้วยสภาวะตั้งมั่น ๓. ด้วยสภาวะน้อมจิตไป ๔. ด้วยสภาวะนำออกไป^{๖๙}

จากข้อความข้างต้น สภาวะวิโมกข์มีความต่างกันอยู่ ๔ อาการ ซึ่งเป็นการจำแนกธรรมเพื่อให้เห็นกระบวนการของจิตที่หลุดพ้นจากกิเลส ซึ่งมีหน้าที่ในการทำงานที่แยกกัน เหล่านี้เป็นสภาวะของวิโมกข์ ๓ ที่ถูกจำแนกเพื่อให้เห็นสภาวะธรรมให้ครบถ้วน ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

๒.๓.๑ สภาวะสุญญตวิโมกข์

ก. สุญญตวิโมกข์ด้วยสภาวะเป็นใหญ่ คือ การกำหนดรู้ขั้น ๕ ด้วยความเป็นอนัตตานุปัสสนา เห็นความไม่มีตัวตน เพราะเป็นการประชุมของขั้นตามเหตุปัจจัย และว่างเปล่าจากสัตว์

^{๖๗} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), *โมกขธรรมประยุกต์*, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๑๙), หน้า ๕๖๐.

^{๖๘} พระธรรมกิติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) รวบรวม-แปล, *ศัพท์วิเคราะห์*, หน้า ๖๖๘.

^{๖๙} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๕.

บุคคล เรา เขา ไม่อยู่ในอำนาจของใคร บังคับบัญชาไม่ได้ พระพุทธองค์ตรัสว่า “ราคะ รูปเป็นอนัตตา เวทนาเป็นอนัตตา สัญญาเป็นอนัตตา สังขารเป็นอนัตตา วิญญาณเป็นอนัตตา...”^{๗๐} เมื่อจิตรู้ อารมณ์อนัตตาชัด ไม่รู้อารมณ์ที่เป็นอนิจจังหรือทุกขัง จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสัญญาตวิโมกข์ ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า “เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตาสัญญาตวิโมกข์เป็นใหญ่”^{๗๑}

ข. สัญญาตวิโมกข์ด้วยสภาวะตั้งมั่น คือ การกำหนดรู้อารมณ์ด้วยอนัตตานุสสนาอย่างจดจ่อทั้งกลางวันและกลางคืน ไม่หวั่นไหวกับอารมณ์อื่นที่เข้ามากระทบ จิตไม่ฟุ้งซ่าน เป็นเอกัคคตา จิตนั้นย่อมตั้งมั่นในอารมณ์เพื่อก้าวสู่ความหลุดพ้น พระพุทธองค์ตรัสว่า “เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ...”^{๗๒} การกำหนดรู้เช่นนี้เป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดสัญญาตวิโมกข์ ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า “ผู้มนสิการโดยความเป็นอนัตตาย่อมตั้งจิตไว้มั่นด้วยอำนาจแห่งสัญญาตวิโมกข์”^{๗๓}

ค. สัญญาตวิโมกข์ด้วยสภาวะน้อมจิตไป คือ การใส่ใจพิจารณาธรรมที่มีอารมณ์เป็นอนัตตา เป็นลักษณะไม่มีตัวตน บังคับไม่ได้ เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไปตามเหตุปัจจัย ด้วยการกำหนดรู้เช่นนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสได้ พระพุทธองค์ตรัสว่า “ผู้นั้นเมื่อกำหนดรู้รูป กำหนดรู้เวทนา กำหนดรู้สัญญา กำหนดรู้สังขาร กำหนดรู้วิญญาณ ย่อมพ้นจากรูป ย่อมพ้นจากเวทนา ย่อมพ้นจากสัญญา ย่อมพ้นจากสังขาร ย่อมพ้นจากวิญญาณ เรากล่าวว่า ... ย่อมพ้นจากทุกข”^{๗๔} สภาวะจิตที่พ้นจากทุกขด้วยการกำหนดสัญญาตตานุสสนา แล้วจิตจึงหลุดพ้นด้วยสัญญาตวิโมกข์ ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า “ผู้มนสิการโดยความเป็นอนัตตาย่อมน้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งสัญญาตวิโมกข์”^{๗๕}

ง. สัญญาตวิโมกข์ด้วยสภาวะนำออกไป คือ การกำหนดรู้อารมณ์ในส่วนอนัตตา เห็นชั้น ๕ มีลักษณะที่เป็นอนัตตาที่เกิดดับตามเหตุปัจจัย แม้แต่เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดชั้น ๕ ก็ตกอยู่ในอำนาจอนัตตาเช่นเดียวกัน พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา แม้เหตุปัจจัยที่ทำให้รูปเกิดขึ้นก็เป็นอนัตตา รูปเกิดจากสิ่งที่เป็นอนัตตา ที่ไหนจักมีอัตตาเล่า เวทนาเป็นอนัตตา ฯลฯ สัญญาเป็นอนัตตา ฯลฯ สังขารเป็นอนัตตา ฯลฯ วิญญาณเป็นอนัตตา...”^{๗๖} เมื่อกำหนดรู้สภาวะที่เป็น

^{๗๐} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๗๖/๒๖๕.

^{๗๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๕.

^{๗๒} คูรายละเอียดใน อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๙/๒๒๗.

^{๗๓} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๕.

^{๗๔} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๔๙/๒๓๗-๒๓๘.

^{๗๕} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๕.

^{๗๖} คูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๐/๓๒.

อนัตตาย่อมเกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับจนถึงอริยมรรค นำจิตออกสู่กิเลสได้ในที่สุด ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า “ผู้มนสิการโดยความเป็นอนัตตาย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพาน ซึ่งเป็นความดับด้วยอำนาจแห่งสัญญาตวิโมกข์”^{๗๗}

๒.๓.๒ สภาวะอนิมิตตวิโมกข์

ก. อนิมิตตวิโมกข์ด้วยสภาวะเป็นใหญ่ คือ ชั้น ๕ ที่มีสภาวะไม่เที่ยง ได้แก่ “รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง...”^{๗๘} ธรรมเหล่านี้มีสภาวะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับไปเป็นธรรมดา มีการเคลื่อนไปอยู่ตลอดเวลา หรือตั้งอยู่ในสภาวะเดิมไม่ได้ เป็นสภาวะธรรมที่เป็นใหญ่ในการกำหนดรู้ขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา ไม่มีอารมณ์อื่น เช่น อนัตตาหรือทุกขังเป็นใหญ่ในการกำหนดรู้ ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า “เมื่อบุคคลมนสิการโดยความไม่เที่ยงอนิมิตตวิโมกข์เป็นใหญ่”^{๗๙}

ข. อนิมิตตวิโมกข์ด้วยสภาวะตั้งมั่น คือ สภาวะจิตที่มีความจดจ่อ ไม่ฟุ้งซ่าน ประกอบด้วยเอกัคคตา ตั้งมั่นเห็นความเป็นจริงของชั้น ๕ โดยความไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง แม้เหตุปัจจัยที่ทำให้รูปเกิดขึ้นก็ไม่เที่ยง รูปเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง ที่ไหนจักเที่ยงเล่า เวทนาไม่เที่ยง ฯลฯ สัญญาไม่เที่ยง ฯลฯ สังขารไม่เที่ยง ฯลฯ วิญญาณไม่เที่ยง แม้เหตุปัจจัยที่ทำให้วิญญาณเกิดขึ้นก็ไม่เที่ยง วิญญาณเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง ที่ไหนจักเที่ยงเล่า”^{๘๐} จิตที่จดจ่อในอารมณ์ที่ไม่เที่ยง ไม่จดจ่อในอารมณ์ที่เป็นทุกข์หรืออนัตตา ย่อมหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า “บุคคลผู้มนสิการโดยความไม่เที่ยงย่อมตั้งจิตไว้มั่นด้วยอำนาจแห่งอนิมิตตวิโมกข์”^{๘๑}

ค. อนิมิตตวิโมกข์ด้วยสภาวะน้อมจิตไป คือ จิตที่ใส่ใจในการกำหนดชั้น ๕ ด้วยความเพียรในทุก ๆ อริยาบถอย่างจดจ่อและต่อเนื่อง จนเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างไม่อย่างหนึ่งไม่เที่ยง เกิดดับอยู่ตลอดเวลา “เมื่อบุคคลเห็นแม้สังขารอันหนึ่งโดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยงแล้ว เขาย่อมเป็นผู้เชื่อว่ามนสิการในสังขารทั้งหลายที่เหลือว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง”^{๘๒} การกำหนดรู้

^{๗๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๖.

^{๗๘} คูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙๐/๑๗๑.

^{๗๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๕.

^{๘๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๘/๓๑.

^{๘๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๕.

^{๘๒} อภิ.ปณจ.อ. (ไทย) ๗๔๙-๗๕๓/๓๙๓.

เช่นนี้ย่อมนำจิตหลุดพ้นด้วยอนิมิตติวิโมกข์ ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า “บุคคลผู้มณสิการโดยความไม่เที่ยงย่อมโน้มจิตไปด้วยอำนาจแห่งอนิมิตติวิโมกข์”^{๘๓}

ง. อนิมิตติวิโมกข์ด้วยสภาวะนำออกไป คือ อริยมรรคที่เกิดจากการกำหนดรู้อารมณ์ที่เป็นอนิจจัง ประหารกิเลสขั้นอนุสัยได้แล้ว ทำให้เกิด “ปัญหาในการออกและหลีกเลี่ยงไปทั้งจากกิเลส...”^{๘๔} จิตย่อมออกสู่นิพพาน คือ ความดับรูปนามโดยอนิมิตติวิโมกข์ ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า “บุคคลผู้มณสิการโดยความไม่เที่ยงย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพาน ซึ่งเป็นความดับด้วยอำนาจแห่งอนิมิตติวิโมกข์”^{๘๕}

๒.๓.๓ สภาวะอัปณิหิตวิโมกข์

ก. อัปณิหิตวิโมกข์ด้วยสภาวะเป็นใหญ่ คือ จิตที่กำหนดรู้ขั้น ๕ ตามความเป็นจริง ย่อมเห็นสภาวะของขั้นที่เป็นทุกข์ เป็นสภาพที่ทนอยู่ได้ยาก สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความดับสลายไป พระสารีบุตรกล่าวว่า “สภาวะที่บีบคั้น สภาวะที่ปัจจยปรุแง่ง สภาวะที่ทำให้เดือดร้อน สภาวะที่แปรผัน สภาวะที่ควรกำหนดรู้แห่งทุกข์”^{๘๖} สภาวะเหล่านี้เป็นไปตามเหตุปัจจย พระพุทธองค์ตรัสว่า “สภาวะธรรมคือกุศล อกุศล และอัปยากฤตที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สภาวะธรรมที่เป็นกามาวจรสภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจร สภาวะธรรมที่เป็นอรูปาจร ได้แก่ รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่านับเนื่องในวิภวทุกข์”^{๘๗} การกำหนดเช่นนี้จิตย่อมเป็นใหญ่ในการรู้ทุกขานุปัสสนาแล้วพ้นจากกิเลสด้วยอัปณิหิตวิโมกข์ ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า “เมื่อมณสิการโดยความเป็นทุกข์ อัปณิหิตวิโมกข์เป็นใหญ่”^{๘๘}

ข. อัปณิหิตวิโมกข์ด้วยสภาวะตั้งมั่น คือ โยคีกำหนดอารมณ์จนจิตกับอารมณ์แนบไปด้วยกัน จิตไม่ฟุ้งซ่าน เป็นเอกัคคตารมณ์ โดยเห็นรูปนามที่เป็นทุกข์อย่างชัดเจน ไม่มีอารมณ์อื่นทำให้ไขว้เขว เห็นอาการของจิตและอารมณ์ที่จิตกำหนดรู้เป็นทุกข์อย่างชัดเจน วชิราภิกษุณีกล่าวถึงสภาวะทุกข์ว่า “...อนึ่ง ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นดำรงอยู่และแปรผันไป นอกจากทุกข์ ไม่มีสิ่งอื่นเกิดขึ้น นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรอื่นดับไป”^{๘๙} เมื่อจิตตั้งมั่นรู้เช่นนี้ย่อมทำให้หลุดพ้นจากกิเลสด้วย

^{๘๓} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๕.

^{๘๔} คุรายละเอียดยใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๑/๙๙-๑๐๑.

^{๘๕} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๖.

^{๘๖} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๘/๑๖๘.

^{๘๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๐/ ๖๖๘.

^{๘๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๕.

^{๘๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘.

อัปภินิหิตวิโมกข์ในที่สุด ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า “ผู้มนสิการโดยความเป็นทุกข์ย่อมตั้งจิตไว้ มั่นด้วยอำนาจแห่งอัปภินิหิตวิโมกข์”^{๙๐}

ค. อัปภินิหิตวิโมกข์ด้วยสภาวะน้อมจิตไป คือ การเอาใส่ใจต่อการกำหนดรูปรูปนามด้วยความเพียรอย่างต่อเนื่องโดยการเห็นทุกข์ ไม่น้อมจิตไปสู่อารมณ์ที่เป็นอนิจจังหรืออนัตตา จิตยอมเห็นแจ้งในสภาวะทุกข์ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

พระโยคาวจรยอมกำหนดมหาภูตรูป ๔ ประการโดยนัยเป็นต้นว่า ในกายนี้มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ และอุปาทายรูปโดยทำนองมหาภูตรูปนั้น แล้วยอมกำหนดว่า นี่เป็นรูปชั้น ๕ เมื่อให้กำหนดมหาภูตรูปเป็นนั่น ย่อมกำหนดธรรมคือจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นแล้ว มีมหาภูตรูปนั้นเป็นอารมณ์ว่า เหล่านี้ เป็นอรูป ๔ ประการ จากนั้นยอมกำหนดว่า ชั้น ๕ ประการเหล่านี้เป็นทุกข์^{๙๑}

จากข้อความข้างต้น เป็นการน้อมจิตพิจารณารูปนามโดยความเป็นทุกข์ ที่เกิดจากอุปาทานชั้น ๕ เมื่อน้อมจิตรู้ชัดเช่นนี้ย่อมละเหตุของทุกข์แล้วหลุดพ้นจากกิเลสโดยอัปภินิหิตวิโมกข์ในที่สุด ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า “ผู้มนสิการโดยความเป็นทุกข์ย่อมน้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งอัปภินิหิตวิโมกข์”^{๙๒}

ง. อัปภินิหิตวิโมกข์ด้วยสภาวะนำออกไป คือ จิตรู้ชัดในอารมณ์ที่เป็นทุกข์จนอริยมรรคเกิดขึ้นประหารกิเลสระดับอนุสัย แล้วจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์ บรรลุเป็นพระอริยบุคคลได้ในที่สุด พระพุทธองค์ตรัสว่า “...ภิกษุยอมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อัสวะ นี้อัสวสมุทัย นี้อัสวนิโรธ นี้อัสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตยอมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ...”^{๙๓} ในขณะที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยการกำหนดรู้ทุกขนั้น เรียกว่า อัปภินิหิตวิโมกข์ พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า “ผู้มนสิการโดยความเป็นทุกข์ย่อมนำจิตออกไปสู่निพพาน ซึ่งเป็นความดับด้วยอำนาจแห่งอัปภินิหิตวิโมกข์”^{๙๔}

สรุปความว่า วิโมกข์ ๓ ว่าโดยสภาวะแล้วมีความแตกต่างอยู่ ๔ อย่าง ได้แก่ ความเป็นใหญ่ ความตั้งมั่น ความน้อมไป ความนำออก แม้จะมีสภาวะอยู่ ๔ อย่าง แต่เมื่อว่าโดยความหลุดพ้นแล้วย่อมเป็นสภาวะเดียวกัน คือ การขจัดกิเลสออกจากจิต อุปมาเหมือนแก้ว ๔ เหลี่ยมที่มีมุมคนละ

^{๙๐} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๕.

^{๙๑} พุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑๖/๙๒-๙๓.

^{๙๒} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๕.

^{๙๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๙/๘๔.

^{๙๔} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๖.

ด้าน แต่เมื่อว่าโดยการใช้งานแล้ว ทั้ง ๔ มุมก็ทำหน้าที่รองรับน้ำเหมือนกัน เช่นเดียวกับวิโมกข์ทั้ง ๓ ที่มีสภาวะ ๔ อย่าง แต่ก็ทำหน้าที่ให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสได้เหมือนกัน อีกนัยหนึ่งสภาวะทั้ง ๔ อย่างเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นตามลำดับ คือ เมื่อกำหนดเห็นอารมณ์ที่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างใดอย่างหนึ่ง จิตก็เป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์นั้นอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้จิตตั้งมั่นในอารมณ์เป็นสมาธิ ไม่ฟุ้งซ่านสงบจากนิวรณ์ เมื่อจิตมีความสงบ ผ่องใส จิตย่อมนุ่มนวลในการพิจารณาธรรมตามความจริงอย่างชัดเจน เหมือนน้ำใสที่เห็นกันบ่อ เมื่อเห็นตามความจริงในอารมณ์ของวิโมกข์ทั้ง ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสโดยอาศัยอารมณ์นั้นเป็นปัจจัยสู่พระนิพพานในที่สุด

๒.๔ ธรรมอันจำแนกวิโมกข์ ๓

การปฏิบัติธรรมเพื่อให้เข้าสู่สภาวะวิโมกข์นั้นต้องปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยการกำหนดกาย เวทนา จิต ธรรม ที่เป็นฐานให้เกิดวิปัสสนาปัญญา เห็นรูปนามโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยวิโมกข์ ๓ ประการ ซึ่งในการเห็นอารมณ์แล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลสนั้นก็มีความแตกต่างกัน เพราะถูกจำแนกการเห็นธรรมเหล่านั้นตามความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

อินทรีย์ หรืออินทรีย์ แปลว่า “ธรรมที่เป็นใหญ่”^{๙๕} หรือ “อินทรีย์ที่กระทำความ เป็นใหญ่ชื่อว่าอินทรีย์”^{๙๖} ในอารมณ์ที่กำหนดรู้ ซึ่งมีอยู่ ๕ ประการ พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “อินทรีย์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. สัทธินทรีย์ (อินทรีย์คือศรัทธา) ๒. วิริยอินทรีย์ (อินทรีย์คือวิริยะ) ๓. สตินทรีย์ (อินทรีย์คือสติ) ๔. สมาธินทรีย์ (อินทรีย์คือสมาธิ) ๕. ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญา) ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการนี้แล...”^{๙๗} ธรรมเหล่านี้เป็นสภาวะที่เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เกิดร่วมกับตน “มีความเป็นใหญ่ให้รู้ให้ถึงซึ่งฉานธรรมและอริยสัจธรรม มีความสำคัญในการเจริญวิปัสสนากาณา”^{๙๘}

เมื่อเจริญอินทรีย์ทั้ง ๕ ประการย่อมนำไปสู่การบรรลุพระนิพพาน พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุเมื่อเจริญอินทรีย์ ๕ ประการ ทำอินทรีย์ ๕ ประการให้มากย่อมนุ่มนวลไปสู่นิพพาน โน้มไปสู่

^{๙๕} พระธรรมกิติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) รวบรวม-แปล, ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๘๗.

^{๙๖} พระมหาสมปอง มุทีโต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๓.

^{๙๗} คู่มือรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๔/๒๙๐-๒๙๓.

^{๙๘} อ่างใน พระมหาสุวรรณพงษ์ สุทนต์ (ศรีเมือง), “ศึกษาอินทรีย์ ๕ และการปรับอินทรีย์ ๕ ในการเจริญวิปัสสนากาณา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๓.

นิพพาน โอนไปสู่ นิพพาน”^{๙๙} จิตที่โน้มไปสู่ นิพพานเกิดจากการกำหนดรู้รูปนามจนเห็นอารมณ์ที่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสัญญาวิโมกข์ อปฺปนิหิตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์ แต่ถูกอินทรีย์จำแนกให้มีลักษณะในการหลุดพ้นที่ต่างกัน โดยมีรายละเอียด ดังนี้

๑. อนิมิตตวิโมกข์ถูกจำแนกโดยสัทธินทรีย์ เพราะการกำหนดรู้รูปนามด้วยอนิจจานุปัสสนานั้นต้องประกอบด้วยความเชื่อที่เป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์ จึงจะสามารถบรรลุถึงเป้าหมายได้ พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า “เมื่อบุคคลมโนสิการโดยความไม่เที่ยง มากด้วยความน้อมใจเชื่อ สัทธินทรีย์เป็นใหญ่ อินทรีย์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามสัทธินทรีย์นั้น...”^{๑๐๐} การกำหนดรู้อารมณ์ที่ประกอบด้วย สัทธินทรีย์ ย่อมทำให้เกิดอนิมิตตวิโมกข์เพราะความเป็นใหญ่แห่งความเชื่อนั้นนำมาซึ่งการเห็นอนิจจัง มีความเกิดดับเป็นต้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ผู้มากไปด้วยอวิโมกข์ย่อมได้สัทธินทรีย์ย่อมพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์เป็นผู้ระลึกถึงศรัทธาในขณะที่ปฐมมรรคยอมเป็นผู้พ้นด้วยศรัทธาในฐานะ ๗ ประการ”^{๑๐๑} บุคคลที่หลุดพ้นจากกิเลสด้วยการกำหนดเช่นนี้ เป็นเพราะเคยสะสมศีลบารมีมา คือ “ผู้ที่ก้าวขึ้นสู่มรรคผลนั้น เพราะเห็นความไม่เที่ยง อันปราศจากนิमितเครื่องหมาย คือ อนิจจัง โดยบุญญาธิการแต่ปางก่อน แรงด้วยศีล เมื่อเข้าผลสมาบัติก็คงมีอนิมิตตนิพพาน เป็นอารมณ์”^{๑๐๒}

๒. อปฺปนิหิตวิโมกข์ถูกจำแนกโดยสมาธินทรีย์ เพราะการเห็นสภาวะทุกขังในรูปนามนั้น ต้องใช้กำลังสมาธิมากถึงจะสามารถเห็นอารมณ์ด้วยทุกขานุปัสสนาได้ พระสารีบุตรแสดงไว้ว่า “เมื่อ มโนสิการโดยความเป็นทุกขัง มากด้วยความสงบ สมาธินทรีย์เป็นใหญ่อินทรีย์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามสมาธินทรีย์นั้น”^{๑๐๓} การกำหนดรู้ทุกขลักษณะในรูปนาม ย่อมโน้มจิตไปสู่การรู้ทุกขังแล้วหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอปฺปนิหิตวิโมกข์ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “หากออกไปโดยความเป็นทุกขังชนแม่ทั้ง ๓ ก็เป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิยอมได้สมาธินทรีย์ยอมพ้นด้วยอปฺปนิหิตวิโมกข์...”^{๑๐๔} ซึ่งบุคคลที่กำหนดรู้แล้วสามารถหลุดพ้นนั้นเคยสะสมบารมีด้านการบำเพ็ญสมาธิจิตมา คือ “ผู้ที่ก้าวขึ้นสู่มรรคผลนั้น เพราะเห็นความ ทนอยู่ไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปรไป อันหาเป็น ปณิธิ ที่ตั้งไม่ได้ คือ ทุกขัง โดยบุญญาธิการแต่ปางก่อนแรงด้วยสมาธิ เมื่อเข้าผลสมาบัติ ก็คงมี อปฺปนิหิตนิพพาน เป็นอารมณ์”^{๑๐๕}

^{๙๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/ ๕๔๑-๕๕๒/๓๕๒.

^{๑๐๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๐/๓๖๘.

^{๑๐๑} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๐๙/๒๓๒.

^{๑๐๒} นายวรรณสิทธิ ไททยะเสรี รวบรวม, **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค และ นิพพานปรมัตถ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๖๐), หน้า ๑๒๒.

^{๑๐๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๐/๓๖๙.

^{๑๐๔} ุรยละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๐๙/๒๓๒.

^{๑๐๕} นายวรรณสิทธิ ไททยะเสรี รวบรวม, **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค และ นิพพานปรมัตถ์**, หน้า ๑๒๓.

๓. สุนฺญตวิโมกข์ถูกจำแนกโดยปัญญินทรีย์ เพราะการเห็นรูปนามด้วยอนัตตานุปัสสนา เป็นการใช้ปัญญาในการรู้อารมณ์ มีปัญญินทรีย์เป็นใหญ่ ซึ่งทำให้สามารถบรรลุผลอันสูงสุดได้ พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า “เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา มากด้วยความรู้ ปัญญินทรีย์เป็นใหญ่ อินทรีย์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามปัญญินทรีย์นั้น...”^{๑๐๖} เมื่อปัญญินทรีย์เป็นใหญ่ในการกำหนดรู้ อารมณ์จิตย่อมออกสู่มรรคแล้วหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสุนฺญตวิโมกข์ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “...ผู้มากด้วยความรู้ย่อมได้ปัญญินทรีย์ย่อมพ้นด้วยสุนฺญตวิโมกข์เป็นผู้ตามระลึกถึงธรรมในขณะปฐมมรรค เป็นผู้ถึงทิฏฐิในฐานะ ๖ เป็นปัญญาวิมุตติในอรหัตตผลขณะนี้แล”^{๑๐๗} ซึ่งผู้ที่เจริญอนัตตานุปัสสนาจนสามารถหลุดพ้นจากกิเลสได้ เพราะท่านเป็นผู้ที่ได้เคยสะสมปัญญาบารมีมา คือ “ผู้ที่ก้าวขึ้นสู่มีคผลนั้น เพราะเห็นความ ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ อันเป็นความว่างเปล่า คือ อนัตตา โดยบุญญาธิการ แต่ปางก่อนแรงด้วยปัญญา เมื่อเข้าผลสมาบัติ ก็คงมี สุนฺญตนิพพาน เป็นอารมณ์”^{๑๐๘}

ดังนั้น อินทรีย์จึงเป็นธรรมที่สำคัญในการจำแนกวิโมกข์ออกเป็น ๓ อย่าง ตามกำลังของอินทรีย์นั้น ๆ เพื่อให้เกิดอริยมรรคในการประหารกิเลส พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “บรรดาความหลุดพ้นเหล่านั้น ปัญญินทรีย์ย่อมมีประมาณยิ่งได้ก็เพราะความหลุดพ้นเพราะว่าง สมาธิินทรีย์ย่อมมีประมาณยิ่งได้ก็เพราะความหลุดพ้นเพราะไม่มีการตั้งความปรารถนา ปัญญินทรีย์และสมาธิินทรีย์เหล่านั้น เพราะความเป็นองค์แห่งอริยมรรค จึงสามารถให้ชื่อมรรคของตนโดยปรมาตถ์ได้”^{๑๐๙} ส่วนอินทรีย์ที่เหลือ คือ วิริยอินทรีย์และสติินทรีย์นั้น อนุโลมเข้ากับอินทรีย์ทั้ง ๓ ที่กล่าวมาข้างต้น เพราะทั้งการเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ต้องประกอบด้วยสติที่กำหนดรู้และวิริยะในการกำหนดรู้ เหล่านี้เกิดจากบุญบารมีที่บุคคลนั้นเคยสะสมมาจากอดีต จึงมีผลให้เกิดความแตกต่างในการบรรลุธรรม

๒.๕ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาวิโมกข์ ๓ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท พบว่า วิโมกข์ หมายถึง จิตที่หลุดพ้นจากกิเลส ที่เกิดจากการเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อกำหนดรู้อนิจจาย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ด้วยอนิจจานุปัสสนา เมื่อกำหนดรู้ทุกขังย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ด้วยทุกขานุปัสสนา เมื่อกำหนดรู้อนัตตาย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ด้วยอนัตตานุปัสสนา ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ๑) วิโมกข์ ๘ ของผู้เจริญสมถภาวนาจนจิตหลุดพ้นจากนิวรณ์ ๕ ด้วยรูปฌาน ๔ และ

^{๑๐๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๐/๓๖๙.

^{๑๐๗} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๐๙/๒๓๒.

^{๑๐๘} นายวรรณสิทธิ ไหวทยะเสรี รวบรวม, คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค และ นิพพานปรมาตถ์, หน้า ๑๒๔.

^{๑๐๙} อภ.สง.อ. (ไทย) ๓๕๐/๔๗๘-๔๗๙.

อรุณ ๔ รวมถึงการเข้าสมบัติของพระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้สัมผัสเจโตวิมุติและปัญญาวิมุติ ๒) วิโมกข์ ๓ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค บรรลุเป็นพระอริยบุคคลตามระดับแห่งกิเลสที่ตนประหารได้ ซึ่งมีอยู่ด้วยกัน ๒ วิธี คือ ๑) สมถยานิก คือ บุคคลผู้ปฏิบัติธรรมโดยใช้สมถะเป็นยานในการนำ บรรลุสมาธิขั้นฌานแล้วเจริญวิปัสสนาโดยใช้องค์ฌานเป็นอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนา ย่อมสามารถบรรลุธรรมได้ในที่สุด ๒) วิปัสสนายานิก คือ บุคคลที่ปฏิบัติธรรมโดยมีวิปัสสนาเป็นยานในการนำ ไม่อาศัยสมาธิระดับฌาน แต่มีขณิกสมาธิเป็นฐานในการเจริญวิปัสสนา โดยมีรูปนามปรมาตม์เป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้ แล้วสามารถบรรลุธรรมได้ในที่สุด เช่นเดียวกัน ซึ่งการปฏิบัติธรรมทั้ง ๒ รูปแบบ ที่ส่งผลให้สามารถบรรลุถึงมรรคผลนั้น ต้องเกิดจากกำหนดรู้อารมณ์ที่เป็นไตรลักษณ์ในขั้นสุดท้าย ได้แก่ อนิจจังคือการเห็นอารมณ์เกิดดับ ทุกขังคือการเห็นอารมณ์ที่บีบคั้น และอนัตตาคือการเห็นอารมณ์ที่ไม่มีอัตตา เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสโดยมีอารมณ์ที่เป็นอนัตตานำออกไป ความหลุดพ้นนั้นจึงชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสโดยมีอารมณ์ที่เป็นอนิจจังนำออกไป ความหลุดพ้นนั้นจึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสโดยมีอารมณ์ที่เป็นทุกขังนำออกไป ความหลุดพ้นนั้นจึงชื่อว่าอัปณิหิตวิโมกข์

วิโมกข์ทั้ง ๓ ประการ มีความสำคัญต่อการบรรลุธรรม เพราะเป็นธรรมที่เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดมรรคจิต โดยการกำหนดอารมณ์รูปนามจนเห็นลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์สุดท้ายก่อนมรรคจิตประหารกิเลสในที่สุด และยังเป็นเหตุให้จิตมีนิพพานเป็นอารมณ์ในขณะที่เกิดมรรคจิตและผลจิตของพระอริยบุคคล รวมถึงจิตของพระอรหันต์ประเภทอนุภาทิเสสนิพพานที่ดับขันธปรินิพพานอีกด้วย ส่วนสภาวะของวิโมกข์ ๓ ในขณะที่หลุดพ้นนั้นมีอยู่ด้วยกัน ๔ อาการ คือ สภาวะความเป็นใหญ่ สภาวะความตั้งมั่น สภาวะความน้อมไป และสภาวะความนำออก โดยที่อาการทั้ง ๔ เกิดพร้อมกันในขณะจิตหลุดพ้นจากกิเลส และวิโมกข์ ๓ ถูกจำแนกออกเป็น ๓ อย่าง เพราะถูกจำแนกโดยอินทรีย์ ได้แก่ สัทอินทรีย์คือความศรัทธา วิริยอินทรีย์คือความเพียร สตินทรีย์คือความระลึกได้ สมาธินทรีย์คือความตั้งมั่น ปัญญินทรีย์คือความรู้แจ้ง โดยจำแนกวิโมกข์ออกเป็น ๓ อาการ คือ ๑) สุญญตวิโมกข์เพราะมีปัญญินทรีย์เป็นใหญ่ ๒) อนิมิตตวิโมกข์เพราะมีสัทอินทรีย์เป็นใหญ่ ๓) อัปณิหิตวิโมกข์เพราะมีสมาธินทรีย์เป็นใหญ่ และวิโมกข์ ๓ ยังถูกจำแนกตามบารมีธรรมที่บุคคลนั้นเคยสะสมมาตั้งแต่อดีตชาติ กล่าวคือ บุคคลที่บรรลุธรรมด้วยอนิมิตตวิโมกข์เพราะเป็นผู้ที่สะสมศีลบารมีเป็นหลัก ท่านจึงเห็นอนิจจลักษณะของรูปนามแล้วจิตจึงหลุดพ้น บุคคลผู้บรรลุธรรมด้วยอัปณิหิตวิโมกข์เพราะสะสมสมาธิบารมีเป็นหลัก ท่านเห็นทุกขลักษณะแล้วจิตจึงหลุดพ้น และบุคคลผู้บรรลุธรรมด้วยสุญญตวิโมกข์เพราะสะสมปัญญาบารมีเป็นหลัก ท่านเห็นอนัตตลักษณะแล้วจิตจึงหลุดพ้น ดังนั้น วิโมกข์ ๓ จึงเป็นกระบวนการของจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสตั้งแต่การกำหนดรู้รูปนามปรมาตม์จนเกิดมรรคจิต ซึ่งถือว่าเป็นธรรมขั้นสูงสุดในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยการกำหนดรู้รูปนามปรมาตม์จนเกิดวิปัสสนาญาณ เห็นลักษณะอารมณ์ด้วยความเป็นไตรลักษณ์ คือ การกำหนดรู้รูปนามด้วย

อนิจจานุปีสสนาจิตย่อมหลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์ การกำหนดรูปนามด้วยทุกขานุปีสสนาจิตย่อมหลุดพ้นด้วยอัปณิหิตวิโมกข์ การกำหนดรูปนามด้วยอนัตตานุปีสสนาจิตย่อมหลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์ ด้วยเหตุนี้วิโมกข์ ๓ จึงเป็นข้อธรรมที่สำคัญต่อการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา

บทที่ ๓

วิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ผู้มีความเพียรปฏิบัติวิปัสสนาอย่างถูกต้อง ย่อมเกิดปัญญาเห็นแจ้งในอารมณ์ที่กำหนดรู้ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เมื่อจิตจดจ่อรู้อารมณ์ไตรลักษณ์เช่นนี้ จิตย่อมหลุดพ้น จากกิเลสด้วยวิโมกข์ ๓ ได้แก่ สุกขวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปปณิหิตวิโมกข์ อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามบารมีธรรมที่บุคคลนั้นเคยสะสมมา ในบทนี้ผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นการวิจัยวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ดังต่อไปนี้

๓.๑ การเจริญวิปัสสนาภาวนาให้เกิดวิโมกข์ ๓

๓.๒ ผลของวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๓.๓ สรุปท้ายบท

๓.๑ การเจริญวิปัสสนาภาวนาให้เกิดวิโมกข์ ๓

วิปัสสนาภาวนาเป็นหลักการปฏิบัติทางจิตที่สำคัญในพระพุทธศาสนา ที่ทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุเป้าหมายอันสูงสุดคือมรรคผลนิพพานได้ ซึ่งเป็นวิธีการที่เกิดจากการตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยตัวพระองค์เอง กล่าวได้ว่าวิปัสสนาภาวนามีปรากฏในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ไม่ปรากฏในศาสนาหรือลัทธิอื่นอย่างแน่นอน

วิปัสสนา คือ “ความเห็นแจ้ง เป็นปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ มีอนิจจังลักษณะเป็นต้นในสังขาร”^๑ การมองชีวิตตามความจริง เป็นความเห็นแจ้ง เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม ซึ่งเกิดจากปัญญาที่สามารถถอนมิจฉาทิฐิในสังขาร หรือ “ปัญญารู้แจ้ง [ไตรลักษณ์] ล่วงพ้นอารมณ์มีบุคคล สัตว์ สตรี บุรุษ เป็นต้น และอารมณ์ที่เห็นว่าเที่ยงแท้ เป็นสุข มีอตตตาเป็นต้น ดังที่มหาชนทั้งหมดในโลกรู้จัก”^๒

^๑ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) รวบรวม-แปล, ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑๗.

^๒ พระคันธสารากวีวงศ์ แปลและอธิบาย, อภิธัมมัตถสังคหะและปรหมัตถปิณี [แปล], พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๙๐๙.

ส่วน ภาวนา คือ “การเจริญ การทำให้มีขึ้น”^๓ ภาวนามีอยู่ ๒ อย่าง คือ “สมถภาวนา การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ การฝึกสมาธิ และวิปัสสนาภาวนา การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง การเจริญปัญญา”^๔ โดยที่สมถภาวนาเป็นฐานของวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาภาวนา จึงเป็นการฝึกอบรมจิตให้เกิดปัญญา หรือ “การฝึกอบรมเจริญปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง การเจริญพัฒนาปัญญา ให้รู้เท่าทันเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง”^๕ โดยมีปรมาจารย์กำหนดรู้หรือวิปัสสนาภูมิ ๖ อย่าง ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุขณะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และ ปฏิจจนุปบาท ๑๒^๖ ซึ่งสามารถสังเคราะห์เป็นรูปธรรมและนามธรรม เหล่านี้เป็นการอธิบายอารมณ์ของวิปัสสนาโดยความเป็นปรมาจารย์ที่ปราศจากบัญญัติ คือ บุคคล เรา เขา อย่างละเอียด เป็นส่วนของทฤษฎี แต่ส่วนของการปฏิบัตินั้น ผู้ปฏิบัติต้องเริ่มจากการกำหนดสติในกาย เวทนา จิต ธรรม เรียกว่า สติปัฏฐาน ๔ เพื่อเห็นแจ้งในอารมณ์ปรมาจารย์เหล่านั้น พระพุทธองค์ตรัสว่า “เอกายโน อโย ภิกขเว มคโค สุตตานิ วิสุทฺธิยา โสภปริเทวานํ สมติกกมาย ทุกฺขโทมนสฺสานํ อตถกมาย ฌายสฺส อธิคมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย ยทฺธิ จตฺตาริ สติปัฏฺฐานา.” หมายความว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสภะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพานเพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ”^๗ สติปัฏฐานจึงเป็นหลักการปฏิบัติที่พระพุทธองค์ทรงรับรองว่าสามารถบรรลุธรรมได้จริง จากนั้นพระองค์ทรงแสดงหลักการปฏิบัติในสติปัฏฐานทั้ง ๔ ว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้
๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้
๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^๘

^๓ พระธรรมกิติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) รวบรวม-แปล, ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๔๘๗.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (นนทบุรี: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๗๐.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม์ ในเครือ บริษัท เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๒๘๗.

^๖ พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและอธิบาย, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี [แปล], หน้า ๙๑๐.

^๗ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^๘ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

การกำหนดสติในสติปัฏฐานทั้ง ๔ เป็นจุดเริ่มต้นของการเจริญมรรคเพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับจนถึงพระนิพพาน พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ทางแห่งสติปัฏฐานที่เป็นส่วนเบื้องต้นจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ท่านเรียกว่า เอกายนมรรค”^๙ เมื่อบุคคลเจริญสติปัฏฐาน ๔ ด้วยความเพียรมีสติสัมปชัญญะอย่างต่อเนื่อง ย่อมเกิดวิปัสสนาญาณเห็นอารมณ์ที่กำหนดรู้นั้นโดยความเป็นรูปธรรมนามธรรม คือ “โยคาวจรอีกผู้หนึ่ง ครั้นกำหนดรูปในอัฐภาพร่างกายนี้โดยย่อแต่อย่างเดียวอย่างนี้ว่า “รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง รูปทั้งปวงก็คือ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔” ดังนี้ แล้วกำหนดมนายตนะ ด้วย และเอกเทศของ ธัมมายตนะ ด้วยว่า “นาม” แล้วกำหนดนามและรูปโดยสังเขปว่า นาม นี้ด้วย รูป นี้ด้วย นี้ท่านเรียกว่า “นามรูป” ด้วยประการฉะนี้^{๑๐}

ดังนั้น การเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ การอบรมจิตให้มีปัญญา ซึ่งผู้ปฏิบัติควรเริ่มจากการกำหนดรู้อารมณ์ภายใน คือ รูปนามที่อยู่ในร่างกายที่ยาววา หนาเพียงคืบ กว้างเพียงศอก^{๑๑} เป็นการกำหนดสติรู้กาย เวทนา จิต ธรรม ด้วยความเพียรที่ประกอบด้วยสติปัญญา ย่อมเกิดวิปัสสนาญาณเห็นแจ้งในอารมณ์ที่เป็นปรมาตถ์ ปราศจากสัตว์ บุคคล เรา เขา ในเบื้องต้น จากนั้นวิปัสสนาญาณย่อมพัฒนาจนเห็นแจ้งในอารมณ์เหล่านั้นโดยความเป็นไตรลักษณ์ ส่งผลให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยวิโมกข์ ๓ ต่อไป

เมื่อเกิดปัญญาเห็นรูปนามโดยปรมาตถ์ด้วยวิปัสสนาญาณ การเห็นนั้นจึงเรียกว่า นามรูป-ปริเฉทญาณ คือ ปัญญาพิจารณารูปนาม^{๑๒} หรือ “ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นรูปนามว่าเป็นคนละสิ่งคนละส่วนกัน ซึ่งไม่ได้ระคนปนกันจนแยกกันไม่ได้ หมายถึง ความรู้จักรูปธรรมนามธรรมว่า สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ พอนับได้ว่าเป็นของจริง ก็มีแต่รูปธรรมนามธรรมเท่านั้น อตตัตตัตตที่แท้จริงไม่มีเลย”^{๑๓} ซึ่งญาณขั้นต้นนี้มีความสำคัญมากเพราะเป็นฐานให้ไปสู่ปัญญาที่สามารถเห็นแจ้งลักษณะของไตรลักษณ์ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นการเห็นที่เรียกว่าอนุปัสสนา ๓ ที่สามารถนำจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยวิโมกข์ ๓ ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหิกากล่าวว่า

^๙ ที.ม.อ. (ไทย) ๓๗๓/๕๒๖.

^{๑๐} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๙๘๒.

^{๑๑} อ่างใน พระสันติชัย สติเวปุลโล (ยุศกระโทก), “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบยุคนันทนัยที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๖๙.

^{๑๒} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๑.

^{๑๓} อ่างใน พระคณิน โสทโร (เมืองเกิด), “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๓.

ที่ชื่อว่าลักษณะ ก็เพราะอรรถว่า เป็นข้อควรกำหนด หรือเป็นเครื่องสำหรับจะกำหนด คือ ความไม่เที่ยง ชื่อว่าอนิจจลักษณะ ฯ ลักษณะคือความเป็นทุกข์ กล่าวคือความบีบคั้น คือความเกิดขึ้นและเสื่อมไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าทุกขลักษณะ ฯ ก็ความไม่มีแห่งอัตตา ที่ชนพวกอื่น กำหนดไว้ ชื่อว่าอนัตตา ฯ ลักษณะคืออนัตตา (ความไม่ใช่ตัวตน) นั้นแหละ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอนัตตลักษณะ ฯ การพิจารณาเห็นลักษณะทั้ง ๓ ชื่อว่าอนิจจานุปัสสนาติกา (การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น) ฯ^{๑๔}

จากข้อความข้างต้น การกำหนดเห็นอารมณ์ไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เป็นการรู้ด้วย วิปัสสนาภาวนาเรียกว่า อนุปัสสนา ๓ ที่สามารถนำจิตไปสู่วิปัสสนาญาณขั้นสูงคือภูฐานคามินี^{๑๕} ทำให้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลได้ในที่สุด อนุปัสสนาทั้ง ๓ มีการเห็นอารมณ์ที่ต่างกัน ดังนี้

๑. อนิจจานุปัสสนา คือ การกำหนดอารมณ์ปรมาัตถ์โดยความเป็นอนิจจลักษณะ ได้แก่ ธรรมชาติที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปของรูปนาม พระพุทธองค์ตรัสว่า “...บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง มีสัญญาว่าไม่เที่ยง รู้ว่าเป็นสภาวะไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่ ตั้งใจมั่นเนื่อง ๆ สม่าเสมอ ไม่ขาดระยะ มีปัญหาหยั่งรู้ เขาทำให้แจ้งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง...”^{๑๖}

๒. ทุกขานุปัสสนา คือ การกำหนดอารมณ์ปรมาัตถ์โดยความเป็นทุกขลักษณะ เป็นธรรมชาติที่บีบคั้น ชัดแจ้ง คงทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ของรูปนาม พระพุทธองค์ตรัสว่า “...บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ มีสัญญาว่าเป็นทุกข์ รู้ว่าเป็นทุกข์ในสังขารทั้งปวงอยู่ ตั้งใจมั่นเนื่อง ๆ สม่าเสมอ ไม่ขาดระยะ มีปัญหาหยั่งรู้ เขาทำให้แจ้งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง...”^{๑๗}

๓. อนัตตานุปัสสนา คือ การกำหนดอารมณ์ปรมาัตถ์โดยความเป็นอนัตตลักษณะ เป็นธรรมชาติของรูปนามที่บังคับไม่ได้ ไม่มีอำนาจของตนเพราะเป็นไปตามเหตุปัจจัย พระพุทธองค์ตรัสว่า “...บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้พิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา มีสัญญาว่าเป็นอนัตตา รู้ว่าเป็น

^{๑๔} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๔๒๔.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๒๐/๒๕๔.

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑๖/๒๔.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑๗/๒๗.

อนัตตาในสังขารทั้งปวงอยู่ ตั้งใจมั่นเนื่อง ๆ สม่่าเสมอ ไม่ขาดระยะ มีปัญญาหยั่งรู้ เขาทำให้แจ่มแจ้งโต
วิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง...”^{๑๘}

อนุปัสสนาทั้ง ๓ ประการ ต่างจากวิโมกข์ ๓ ตรงสภาวะ คือ อนุปัสสนา ๓ เป็นสภาวะจิต
ที่กำหนดรู้รูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นสภาวะธรรมระดับปรมาตถ์ของผู้เจริญวิปัสสนากา
ส่วนวิโมกข์ ๓ เป็นสภาวะจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสแล้ว ซึ่งธรรมทั้ง ๒ ประการ มีความเป็นเหตุปัจจัยซึ่ง
กันและกัน คือ อนุปัสสนา ๓ เป็นกระบวนการกำหนดรู้ที่นำจิตไปสู่วิโมกข์ ๓ ท่านเรียกสภาวะนี้ว่า
วิโมกขมุข คือ เป็นช่องทางที่จะนำจิตออกสู่พระนิพพาน ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหฎีกากถาว่า

...อนุปัสสนาที่เป็นไปว่า มิใช่อัตตา (ตัวตน) นั้นแหละ ปล่อยวางความยึดมั่นในสังขารทั้งหลาย
ว่าเป็นอัตตา (ตัวตน) ... ชื่อว่าสุญญตานุปัสสนา เพราะความเห็นโดยอาการคือว่างจากอัตตา
(ตัวตน) เป็นวิโมกขมุข (ทางแห่งความหลุดพ้น) คือเป็นประตูแห่งมรรคผลที่เป็นโลกุตตระ ...
อนุปัสสนาที่เป็นไปในสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง ปล่อยวางคือละวิปลาสนิमित ... ซึ่งเป็นไปใน
สังขารที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ชื่อว่าอนิมิตตานุปัสสนา เพราะตามเห็นอาการที่เว้นจากนิमित คือ
วิปลาส จัดเป็นวิโมกขมุข (ทางแห่งความหลุดพ้น) ฯ อนุปัสสนาที่เป็นไปว่าเป็นทุกข์ ปล่อยวาง
ปณิธิคือตัณหา ... ชื่อว่าอัปณิหิตานุปัสสนา เพราะตามเห็นอาการที่เว้นจากความปรารถนา
จัดเป็นวิโมกขมุข (ทางแห่งความหลุดพ้น) ฯ^{๑๙}

จากข้อความข้างต้น เมื่อโยคีกำหนดอนุปัสสนาทั้ง ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง จิตจึงแล่นสู่ความ
หลุดพ้นจากอำนาจของกิเลส คือ ๑) ถ้าจะเห็นแจ้งรูปนามเป็นอนิจจานุปัสสนาต้องใช้วิธีการคืออนิมิต
ตตานุปัสสนา จิตจึงเข้าสู่เป้าหมายคืออนิมิตตวิโมกข์ ๒) ถ้าจะเห็นแจ้งรูปนามเป็นทุกขานุปัสสนาต้อง
ใช้วิธีการคืออัปณิหิตานุปัสสนา จิตจึงเข้าสู่เป้าหมายคืออัปณิหิตวิโมกข์ ๓) ถ้าจะเห็นแจ้งรูปนาม
เป็นอนัตตานุปัสสนาต้องใช้วิธีการคือสุญญตานุปัสสนา จิตจึงเข้าสู่เป้าหมายคือสุญญตวิโมกข์

แผนภาพที่ ๓.๑ แสดงวิโมกขมุข

ลำดับที่	กำหนดอารมณ์	จิตแล่นสู่ความหลุดพ้น	สภาวะจิตที่หลุดพ้น
๑	อนิจจานุปัสสนา	อนิมิตตานุปัสสนา	อนิมิตตวิโมกข์
๒	ทุกขานุปัสสนา	อัปณิหิตานุปัสสนา	อัปณิหิตวิโมกข์
๓	อนัตตานุปัสสนา	สุญญตานุปัสสนา	สุญญตวิโมกข์

^{๑๘} ตูรายละเอียดใน อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑๘/๒๗.

^{๑๙} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า ๔๓๕.

อนุปัสสนา ๓ เป็นการกำหนดอารมณ์ปรมาตม์ที่เป็นไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้ อนุปัสสนาที่เหลือ คือ นิพพิทานุปัสสนา วิจารณ์ุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏิสนธิคคานุปัสสนา สมบูรณ์^{๒๐} เหล่านี้เป็นการเห็นด้วยวิปัสสนาขั้นสูงที่เรียกว่าฐานคามินีวิปัสสนา พระสารีบุตรแสดงไว้ว่า

เพราะบุคคลผู้ถึงลักษณะแห่งบัณฑิตเจริญปัญญา ๗ ย่อมยังความเป็นบัณฑิตให้บริบูรณ์ เพราะบุคคลผู้ถึงลักษณะแห่งบัณฑิต เจริญปัญญา ๗ ประการตามที่กล่าวแล้วให้บริบูรณ์แล้ว ย่อมเป็นบัณฑิตคือเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยความเป็นบัณฑิตด้วยสังขารูปกขาญาณ อนุโลม- ญาณและโคตรภูญาณกล่าวคือฐานคามินีวิปัสสนา อันถึงความเป็นยอด เพราะฉะนั้น ท่าน จึงกล่าวว่า “ย่อมยังความเป็นบัณฑิตให้บริบูรณ์”^{๒๑}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงสภาวะขณะจิตออกไปสู่อริยมรรค ที่เกิดจากการกำหนดรู้ อารมณ์ตามความเป็นจริงเรียกว่า ฐานคามินีวิปัสสนา หมายถึง วิปัสสนาญาณที่นำจิตออกสู่มรรค หรือสืบต่ออยู่กับมรรค เป็นยอดของวิปัสสนาขั้นโลกียะ ได้แก่ สังขารูปกขาญาณ สัจจานุโลมิกญาณ โคตรภูญาณ^{๒๒} สุวิปัสสนาญาณขั้นโลกุตระ คือ ปัญญาที่ให้ถึงมรรค หรือ “เป็นวิปัสสนาที่แก่กล้าถึง จุดสุดยอดทำให้เข้าถึงมรรค มรรค ชื่อว่าฐานะ (โดยความหมายว่าเป็นที่ออกไปได้จากสิ่งที่ยึดติด ถือมัน หรือออกไปพ้นจากสังขาร) วิปัสสนาที่เชื่อมต่อไปถึงมรรค”^{๒๓} ซึ่งเป็นสภาวะจิตขณะหลุดพ้น จากกิเลสที่เป็นสังขารบ้าง เป็นขันธบ้าง เป็นไตรลักษณ์บ้าง โดยท่านจำแนกมิติที่แตกต่างกันเหล่านี้ ตามอารมณ์ในการกำหนดรู้ แล้วนำจิตออกไปสู่มรรค ๓ แบบ ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

แบบที่ ๑ อารมณ์ที่เป็นสังขารภายในและภายนอก คือ อารมณ์ที่มีลักษณะถูกปัจจัยปรุง แต่ง หรือสิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัยปรุงแต่ง คือ รูปธรรมและนามธรรม แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง ได้แก่ ๑) อุปาทินนสังขาร สังขารที่กรรมครอบครอง หรือสังขารที่มีใจครอง เช่น เทวดา มนุษย์ สัตว์ เป็นต้น ๒) อนุปาทินนสังขาร สังขารที่กรรมไม่ครอบครอง^{๒๔} หรือสังขารที่ไม่มีใจครอง เช่น ต้นไม้ ลำธาร ภูเขา เป็นต้น สังขารเหล่านี้มีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อโยคีกำหนดรู้ตามความ เป็นจริง ตามสภาธรรมทั้ง ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง จิตย่อมออกจากสังขาร ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แสดงจิตออกจากสังขารด้วยอาการ ๔ ว่า “โยคีกำหนดสังขารภายในแล้วออกจากสังขารภายใน ๑

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๑/๓๘๗-๓๘๘.

^{๒๑} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๑/๓๘๘.

^{๒๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๑๐.

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๘๓-๓๘๔.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๒.

กำหนดสังขารภายในแล้วออกจากสังขารภายนอก ๑ กำหนดจากสังขารภายนอกแล้วออกจากสังขารภายนอก ๑ กำหนดจากสังขารภายนอกแล้วออกจากสังขารภายใน ๑”^{๒๕}

จากเนื้อหาที่แสดงมาข้างต้น เป็นการอธิบายสภาวะของจิตที่ออกสู่มรรคในส่วนของการกำหนดสังขาร ซึ่งเป็นการอธิบายแบบภาพกว้าง เพราะสังขารในที่นี้ท่านหมายรวมถึงสังขารที่เป็นขันธ ๕ ของตน และขันธ ๕ ของผู้อื่น รวมถึงอนุปาทินนกะสังขารอีกด้วย และจิตที่ออกจากสังขารยังมีลักษณะย่อยอีก ๔ แบบที่แตกต่างกัน ดังปรากฏข้อความว่า

โยคีบางท่าน (ท่านที่ ๑) ในพระศาสนานี้ กำหนดอยู่ในสังขารภายในทั้งหลาย แต่เริ่มแรกมาเลย ครั้นกำหนดแล้ว ก็เห็นสังขารภายในเหล่านั้น แต่เพราะเหตุที่ ฎฐานะ (การออกไป) คือมรรค หามีโดยเพียงแต่การเห็นสังขารภายในล้วน ๆ เท่านั้นไม่ต้องเห็นแม้สังขารภายนอกด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น เขาจึงเห็นขันธทั้งหลายของผู้อื่นบ้าง เห็นสังขารทั้งหลายที่เป็นอนุปาทินนกะบ้าง ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีอัตตา ... ผู้กำหนดรู้อยู่อย่างนี้ ก็สืบต่อกับมรรคโยคีท่านนี้ชื่อว่า กำหนดภายในแล้วออกไปจากภายใน แต่ถ้าวิปัสสนาของโยคีท่านนั้นสืบต่อกับมรรคในเวลากำหนดรู้ภายนอก โยคีท่านนี้ ชื่อว่า กำหนดภายในแล้วออกไปจากภายนอก แม้ในการกำหนดรู้จากภายนอกแล้วออกไปจากภายนอก และในการกำหนดรู้จากภายนอกแล้วออกมาจากภายใน ก็มีนัยดังนี้^{๒๖}

จากข้อความที่ยกมาข้างต้น เป็นการแสดงรายละเอียดของโยคีที่กำหนดอนุปัสสนา ๓ ในสังขารแล้วจิตออกสู่มรรคที่ต่างกันออกไป คือ การน้อมจิตรู้ในสังขารตั้งแต่ต้นจนจิตหลุดพ้นจากกิเลสของสังขารภายในและภายนอก เป็นการอธิบายให้เห็นความแตกต่างออกเป็น ๔ แบบย่อย ซึ่งจะสังเคราะห์สภาวะนี้โดยอนุปัสสนาทั้ง ๓ โดยละเอียดต่อไป

แบบที่ ๒ อารมณ์ที่เป็นรูปและอรูปรูป คือ อารมณ์ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นธรรมระดับปรมาตมที่ปราศจากสัตว์ บุคคล เรา เขา สภาวะปรมาตมของรูป คือ มหาภูตรูป ๔^{๒๗} ได้แก่ ๑) ฐฐวี่คือดิน มีลักษณะแข็ง หนัก ๒) อาโปคือน้ำ มีลักษณะไหล เกาะกุม ๓) เตโชคือไฟ มีลักษณะร้อน เย็น ๔) วาโยคือลม มีลักษณะตึง หย่อน ส่วนสภาวะปรมาตมของอรูปรูป คือ สิ่งที่ไม่มรูปรู รู้ไม่ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่รู้ได้ด้วยใจ ได้แก่ เวทนาคือความรู้สึกถึงอารมณ์ที่กระทบ สัญญาคือความจำได้ในอารมณ์ สังขารคือความปรุงอารมณ์ วิญญาณคือการรู้อารมณ์ ธรรมเหล่านี้ตกอยู่ในสภาพที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อโยคีกำหนดรู้ตามความเป็นจริงซึ่งสภาพธรรมทั้ง ๓ อย่าง ย่อมส่งผล

^{๒๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๑๐.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑๑-๑๑๑๒.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗/๒๑๖.

เป็นทุกข์ จากความไม่เที่ยง จากความไม่มีอัตตา ๑ กำหนดโดยความไม่มีอัตตา ออกจากความไม่มีอัตตา จากความไม่เที่ยง จากความเป็นทุกข์ ๑”^{๓๑}

จากเนื้อหาที่แสดงมาข้างต้น เป็นสภาวะจิตที่ออกสู่มรรคด้วยวุฏฐานคามินีในลักษณะ ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นส่วนเฉพาะของจิตที่เห็นลักษณะของไตรลักษณ์ แล้วเกิดมรรค ซึ่งท่านจำแนกความแตกต่างออกเป็น ๔ รูปแบบย่อย เพื่อให้เห็นสภาพที่หลากหลายของจิตที่ประหารกิเลส ดังปรากฏข้อความว่า

โยคีท่านหนึ่ง (ท่านที่ ๓) กำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง มาแต่แรกเริ่มเลย แต่เพราะ เหตุที่วุฏฐานะหามีโดยเพียงแต่กำหนดรู้โดยความไม่เที่ยงเท่านั้นไม่ ต้องกำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง ด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น โยคีจึงกำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง เมื่อโยคินั้นปฏิบัติแล้วอย่างนี้ วุฏฐานะก็มีขึ้นในเวลากำหนดรู้โดยความไม่เที่ยง โยคีท่านนี้ชื่อว่ากำหนดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกไปจากความไม่เที่ยง แต่ถ้าวุฏฐานะมีแก่โยคินั้น ในเวลากำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา โยคีท่านนี้ชื่อว่ากำหนดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกไปจากทุกข์จากอนัตตา แม้ในการกำหนดโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา แล้วออกไปจากลักษณะที่เหลือนอกนี้ ก็มีนัยดังนี้^{๓๒}

จากข้อความข้างต้น แสดงสภาวะจิตของผู้กำหนดอารมณ์โดยความเป็นไตรลักษณ์ตั้งแต่ต้น แล้วจิตออกสู่มรรคด้วยอารมณ์นั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง และสภาวะจิตที่กำหนดโดยความเป็นไตรลักษณ์ตั้งแต่ต้น แต่ไม่ออกสู่มรรคด้วยอารมณ์นั้นก็สามารถเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ซึ่งท่านจำแนกความแตกต่างนั้นออกเป็น ๔ แบบย่อย ตามวาสนาบารมีธรรมของแต่ละบุคคล ซึ่งจะแสดงสภาวะหลุดพ้น โดยสังเคราะห์กับอนุปัสสนา ๓ โดยละเอียดต่อไป

ดังนั้น อารมณ์กรรมฐานที่นำจิตออกสู่มรรคในแบบที่ ๑ เป็นการกล่าวถึงจิตที่หลุดพ้นโดยภาพรวมด้วยการน้อมจิตพิจารณาสังขารภายในของผู้ปฏิบัติกรรมฐาน และสังขารภายนอกของบุคคลอื่น รวมไปถึงสังขารที่ไม่มีวิญญาน ส่วนแบบที่ ๒ เป็นการแสดงโดยเจาะจงถึงสภาพจิตที่หลุดพ้นจากรูปนามของผู้ปฏิบัตินั้น ส่วนแบบที่ ๓ เป็นการประมวลสภาพธรรมของแบบที่ ๑ กับแบบที่ ๒ โดยแสดงรายละเอียดของการกำหนดรู้อารมณ์และอาการจิตหลุดพ้นด้วยไตรลักษณ์ที่แตกต่างกัน ตามเหตุปัจจัย ซึ่งเนื้อความโดยละเอียด มีดังต่อไปนี้

^{๓๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๑๐.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑๓.

๓.๑.๑ กำหนดสัญญาตานุปัสสนา

สัญญาตานุปัสสนา เป็นปัญญาในกำหนดอารมณ์โดยความว่างจากตัวตน กล่าวคืออารมณ์ที่ปรากฏขึ้นในปัจจุบันว่างเปล่าจากอำนาจของตน เพราะต้องอาศัยเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้นแล้วดับไป พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า "...พระองค์แสดงถึงความไม่มีสิ่งที่จะพึงถือว่า เรา และจะพึงถือว่าของเรา เพราะไม่มีใน ๓ กาล ด้วยคำนั้นเป็นอันทรงประกาศสัญญาตามี ๔ เงื่อนไข"^{๓๓} อารมณ์ที่ว่างเปล่าจากอตตาคือลักษณะของอนัตตา คือ สภาวะที่ไม่อยู่ในอำนาจของอตตาคือ บังคับด้วยอตตาคannot ไม่มีตัวตนที่เป็นเรา เขา เป็นต้น ตัวอย่างเช่น การเห็นภาพเกิดจากรูปมากระทบตา จึงทำให้เกิดการมองเห็นขึ้นมา แต่ถ้าเหตุปัจจัยเหล่านี้ไม่สมบูรณ์ ขาดไปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก็จะไม่สามารถมองเห็นได้ เช่น คนตาบอดไม่สามารถเห็นภาพได้ แม้ภาพต่าง ๆ จะปรากฏอยู่ตลอดเวลา สภาวะธรรมเหล่านี้เป็นอนัตตลักษณะที่ไม่มีอำนาจของตน คือ ตาไม่มีอำนาจเห็นได้ถ้าขาดภาพที่เข้ามากระทบในปัจจุบัน เป็นต้น เมื่อกำหนดรู้อารมณ์เช่นนี้ย่อมชื่อว่ากำหนดรู้ด้วยอนัตตานุปัสสนา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า คำว่า "สัญญาตานุปัสสนา ได้แก่ อนัตตานุปัสสนานั้นเอง การละความยึดมั่นว่ามีอตตาก็มิได้ด้วยอนัตตานุปัสสนานั้น"^{๓๔} ขณะที่โยคีกำหนดอนัตตานุปัสสนาอยู่นั้นย่อมชื่อว่ากำหนดสัญญาตานุปัสสนา เพราะเป็นการรู้อนัตตลักษณะเป็นอารมณ์

เมื่อโยคีตามกำหนดรู้อารมณ์โดยความว่างเปล่า เห็นอารมณ์ต่าง ๆ เกิดดับโดยเหตุปัจจัย อารมณ์นั้นมีสภาพเป็นอนัตตา คือ เปลี่ยนแปลงไปตามอำนาจของเหตุปัจจัย ไม่ได้เกิดจากอำนาจของอตตาคือ ตัวอย่างเช่น โยคีกำหนดเห็นอาการท้องพองยุบไวบ่าง ซ้ำบ่าง เบาบ่าง ฮึดฮัดบ่าง เป็นต้น ไร้รูปแบบที่แน่นอน ไม่คงที่ เพราะเป็นลักษณะของอนัตตา ไร้การควบคุมให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน เหล่านี้คือเหตุปัจจัยให้โยคีเข้าสู่สภาวะดับรูปนามด้วยวิปัสสนาญาณขั้นสูงได้ พระธรรมธีรราชมหามุนีกล่าวถึงสภาวะพองยุบที่เป็นอนัตตาว่า

ท้องพองยุบจะมีอาการสม่าเสมอกัน มีอาการแผ่วเบาบ้าง ผู้ปฏิบัติทราบชัดแจ่มแจ้งแจ่มแจ้งว่าดับลงไปตอนพองหรือตอนยุบ ตอนนั่งหรือตอนลุก อาการที่พองสม่าเสมอหรือแผ่วเบาเป็นอนัตตา แปลว่า ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นสาร บังคับบัญชาไม่ได้ การที่ผู้ปฏิบัติสามารถทราบได้ชัดแจ่มแจ้งว่าดับลงไปตอนไหนแน่ คือ ดับลงไปตอนพองหรือตอนยุบ ตอนนั่งหรือตอนลุก นั้นเป็นอนุโลมญาณ"^{๓๕}

^{๓๓} ชู.อุ.อ. (ไทย) ๖๘/๔๖๗.

^{๓๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๗๗.

^{๓๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน, หน้า ๕๙.

จากข้อความข้างต้น เป็นการแสดงถึงสภาวะญาณขั้นสูงของการเจริญวิปัสสนาภาวนา มีอนุโลมญาณเป็นต้น ซึ่งเป็นอาการของจิตออกไปสู่มรรคด้วยการกำหนดแบบอนัตตานุปัสสนา แล้วประหารกิเลสอย่างสิ้นเชิง เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยการกำหนดเช่นนี้เรียกว่าสุญญตวิโมกข์ ซึ่งสามารถสังเคราะห์การกำหนดแบบอนัตตานุปัสสนาแล้วจิตออกสู่มรรค ๓ แบบ และมี ๑๒ อาการ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

๑. กำหนดออกจากสังขารโดยสุญญตานุปัสสนา

ก) กำหนดภายในแล้วออกจากภายใน คือ โยคีกำหนดสังขารภายในที่เป็นขั้น ๕ ของตนด้วยอนัตตานุปัสสนาตั้งแต่ต้น เห็นสภาพธรรมที่เป็นอนัตตา มีความว่างเปล่าจากอัตตา เป็นอนัตตลักษณะ^{๓๖} ไม่อยู่ในอำนาจ โยคีมีความเพียรกำหนดรู้อาการเหล่านั้นอย่างต่อเนื่องด้วยสติสัมปชัญญะ วิปัสสนาญาณย่อมพัฒนาตามลำดับ จนสามารถนำจิตออกสู่มรรคด้วยสุญญตานุปัสสนา คือ กำหนดอารมณ์ที่มีสภาพเป็นอนัตตาแล้วรูปรูปนามดับลงไป ณ ขณะนั้นด้วยวิปัสสนาญาณ จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสุญญตวิโมกข์

ข) กำหนดภายในแล้วออกจากภายนอก คือ โยคีกำหนดสังขารภายในตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่อาจไปสู่มรรคได้ โยคีจึงเปลี่ยนกำหนดอารมณ์กรรมฐานที่เป็นสังขารภายนอก คือ ขั้น ๕ ของผู้อื่นบ้าง สังขารที่เป็นอนุภาทินนกะบ้าง ด้วยอนัตตานุปัสสนา เห็นสภาพธรรมเป็นอนัตตาในสังขารภายนอก เป็นอนัตตลักษณะ^{๓๗} แล้วกำหนดเห็นรูปรูปนามดับลงไปในขณะที่นั้นด้วยวิปัสสนาญาณ จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสุญญตวิโมกข์

ค) กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายใน เป็นการออกของจิตที่คล้ายกับการกำหนดข้อ ก แต่เปลี่ยนจากอารมณ์ที่กำหนดสังขารภายในมาเป็นสังขารภายนอกเท่านั้น ส่วนการกำหนดนั้นเหมือนกัน คือ การรู้ด้วยอนัตตานุปัสสนา เห็นอนัตตลักษณะ^{๓๘} ตั้งแต่ต้นจนเกิดวฏฏฐานคามินีวิปัสสนา นำจิตออกสู่มรรค โดยการเห็นความดับของรูปรูปนามด้วยวิปัสสนาญาณ การเห็นเช่นนี้เรียกว่า สุญญตวิโมกข์

ง) กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายใน เป็นจิตออกสู่มรรคที่คล้ายกับข้อ ข เพียงแต่สลับอารมณ์การกำหนดเท่านั้น คือ โยคีเริ่มกำหนดสังขารภายนอกด้วยอนัตตานุปัสสนาแต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ โยคีจึงเปลี่ยนไปกำหนดสังขารภายในที่เป็นขั้น ๕ ของตน ด้วยการเห็น

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๒๔/๒๑๔.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๔๕/๑๗๘.

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๘๓-๑๘๕/๒๐๖.

อนัตตลักษณะ^{๓๙} คือ เห็นอารมณ์เหล่านั้นไม่อยู่ในอำนาจ บังคับไม่ได้ จิตย่อมออกสู่มรรคด้วยการเห็น
 สุธัญญทานุปัสสนา แล้วรูปนามดับไป ณ ขณะนั้น จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสุญญตวิโมกข์

จากเนื้อหาที่แสดงมาข้างต้น เป็นการอธิบายรูปแบบของจิตที่ออกสู่มรรคในแบบที่ ๑ คือ
 การกำหนดออกจากสังขาร ซึ่งเป็นการอธิบายในส่วนของ การกำหนดอารมณ์โดยอนัตตทานุปัสสนา
 เห็นสังขารทั้งภายในและภายนอกโดยอนัตตลักษณะ ไม่อยู่ในอำนาจ บังคับไม่ได้ วางเปล่าจากอตัตา
 โดยแบ่งย่อยออกเป็น ๔ ข้อ คือ ข้อ ก เป็นการอธิบายการกำหนดสังขารภายในตั้งต้นจนจิตหลุดพ้น
 จากกิเลสเพียงอย่างเดียว ข้อ ข เป็นการแสดงถึงการกำหนดอารมณ์ภายในของโยคีที่ไม่สามารถบรรลุ
 ธรรมได้ โยคีจึงต้องเปลี่ยนอารมณ์การกำหนดเป็นสังขารภายนอกเพื่อการออกสู่มรรค ส่วนข้อ ค และ
 ข้อ ง เป็นการอธิบายที่คล้ายกับข้อ ก และข้อ ข เพียงสลับอารมณ์ที่กำหนดรู้เท่านั้น ซึ่งเป็นการแสดง
 เพื่อให้เห็นการกำหนดสังขารด้วยอนัตตทานุปัสสนา ที่นำจิตออกสู่มรรคให้ครบทุกด้าน

๒. กำหนดออกรูปและอรูปรโดยสุญญทานุปัสสนา

ก) กำหนดในรูปแล้วออกจากรูป เป็นการกำหนดอารมณ์กรรมฐานในส่วนของรูป เห็น
 อากาจรูปปรมาณูที่ปราศจากสัตว์ บุคคล เรา เขา ตัวอย่างเช่น การรู้ความหนัก เบา ของเท้าใน
 ระหว่างเดินจงกรม ซึ่งเป็นอาการของธาตุดิน เป็นต้น และสังเกตเห็นอาการเหล่านั้นด้วยอนัตตา-
 นุปัสสนามาตั้งแต่ต้น คือ เห็นสภาพธรรมที่เป็นอนัตตลักษณะ^{๔๐} บังคับไม่ได้ วางเปล่าจากอตัตา โยคี
 มีความเพียรกำหนดรู้เช่นนี้อย่างต่อเนื่องด้วยสติสัมปชัญญะ ย่อมส่งผลให้เกิดวิปัสสนาญาณจนนำจิต
 ออกสู่มรรคในที่สุด คือ กำหนดรู้อารมณ์ด้วยอนัตตทานุปัสสนาแล้วจิตที่รู้รูปปรมาณูกับอารมณ์นั้นดับ
 ลงไปพร้อมกัน ณ ขณะนั้นด้วยวิปัสสนาญาณ จนจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสุญญตวิโมกข์เพราะเห็น
 อากาจรูปของรูป

ข) กำหนดในรูปแล้วออกจากอรูปร เป็นการกำหนดรูปปรมาณูด้วยอนัตตทานุปัสสนา
 ตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ โยคีจึงเปลี่ยนไปกำหนดอรูปร ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร
 และวิญญาณที่เป็นปรมาณูอย่างใดอย่างหนึ่ง ตัวอย่างเช่น การกำหนดรู้ทุกขเวทนาโดยอาการปวด รัต
 แน่น เป็นต้น การรู้เช่นนี้เป็นการรู้โดยปรมาณู โยคีมีความเพียรกำหนดรู้อาการของอรูปรด้วยอนัตต-
 ลักษณะ^{๔๑} มีสติสัมปชัญญะ วิปัสสนาญาณย่อมพัฒนาถึงขั้นสูง แล้วนำจิตออกสู่มรรคได้ในที่สุด
 กล่าวคือ การกำหนดรู้อารมณ์รูปที่เป็นปรมาณูอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วจิตกับอารมณ์ดับไปในขณะนั้น

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๔๙/๑๘๒.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๒/๒๙-๓๐.

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔-๙๖.

พร้อมกันด้วยวิปัสสนาญาณ จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสุญญตานุปัสสนา เพราะกำหนดรู้รูปโดยความเป็นอนัตตลักษณะ

ค) กำหนดในอรุปแล้วออกจากอรุป เป็นการกำหนดที่คล้ายกับข้อ ก เพียงเปลี่ยนอารมณ์จากรูปเป็นอรุป คือ โยคีกำหนดอรุปที่เป็นปรมาตม์ด้วยอนัตตานุปัสสนาตั้งแต่ต้น เห็นอนัตตลักษณะ^{๔๒} โยคีมีสติสัมปชัญญะใส่ใจกำหนดเช่นนี้ด้วยความเพียรอย่างต่อเนื่อง จิตก็สามารถออกสู่มรรคได้ด้วยวิปัสสนาญาณขั้นสูง ซึ่งเป็นการเห็นอรุปปรมาตม์กับกับจิตรู้ดับไปพร้อมกันในขณะนั้น การหลุดพ้นจากกิเลสนั้นก็จึงเรียกว่า สุญญตวิโมกข์

ง) กำหนดในอรุปแล้วออกจากอรุป เป็นการกำหนดที่คล้ายกับข้อ ข เพียงสลับอารมณ์กันเท่านั้น คือ โยคีกำหนดอรุปด้วยอนัตตานุปัสสนาตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ โยคีจึงเปลี่ยนการกำหนดอรุปที่เป็นอารมณ์ปรมาตม์ด้วยอนัตตานุปัสสนา เห็นอนัตตลักษณะ^{๔๓} โยคีมีความเพียรในการกำหนดอย่างต่อเนื่อง ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ วิปัสสนาญาณยอมนำจิตออกสู่มรรคได้เช่นเดียวกัน เป็นการเห็นอารมณ์รูปปรมาตม์กับจิตดับไปพร้อมกันด้วยวิปัสสนาญาณ ความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยการกำหนดรู้เช่นนี้เรียกว่า สุญญตวิโมกข์

จ) กำหนดออกจากขั้นทั้ง ๕ พร้อมกัน เป็นสภาวะจิตออกสู่มรรคที่ต่างจากการกำหนดข้างต้นที่กล่าวมา เพราะเป็นการกำหนดที่ออกจากขั้นหรือรูปและอรุปพร้อมกัน ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า “แต่ในการกำหนดอย่างนี้ว่า ยงกิญจิ สมุทฺธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธมฺมํ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมด มีความดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้ แล้วออกไปโดยอาการอย่างนั้นเช่นกัน โยคี (ท่านนี้) ชื่อว่า ออกไปจากขั้นทั้ง ๕ พร้อมกัน”^{๔๔} กล่าวคือ สภาวะธรรมเช่นนี้ยอมเป็นของบุคคลพิเศษ คือ การเห็นธรรมของพระสาวก เช่น พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นต้น ที่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธองค์แล้วบรรลุเป็นพระอริยบุคคลในขณะนั้น เพราะท่านเข้าใจในขั้น ๕ มีความเกิดดับเป็นธรรมดา และมีความเป็นไปตามธรรมชาติ

เมื่อสงเคราะห์การเห็นพิเศษนี้ด้วยอนัตตานุปัสสนา บุคคลนั้นยอมเห็นขั้นทั้ง ๕ โดยปรมาตม์ที่เป็นอนัตตลักษณะ^{๔๕} คือ ความเกิดขึ้นและความดับไปของขั้นนั้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัย ที่ไม่มีอิตตาทำให้เกิด ไม่มีอิตตาทำให้ดับ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นธรรมชาติโดยสามัญ เมื่อเห็นเช่นนี้ วิปัสสนาญาณยอมนำจิตออกสู่มรรค เห็นอาการดับของขั้น ๕ พร้อมจิตรู้ในขณะนั้นพร้อมกัน จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสุญญตวิโมกข์

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๐/๑๐๒.

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑๔/๒๓๕.

^{๔๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๑๒-๑๑๑๓.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๔/๒๘.

จากเนื้อหาที่แสดงมาข้างต้น อาการจิตออกสู่มรรคเกิดจากการกำหนดรูปและอรุบที่เป็น อารมณ์ปรมาตถ์ ซึ่งทำให้เกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับ แล้วนำจิตออกสู่มรรคได้ในที่สุด เหล่านี้สามารถ สงเคราะห์โดยสุญญตานุปัสสนา คือ การกำหนดรูปและอรุบโดยอนัตตานุปัสสนาจนจิตหลุดพ้นจาก กิเลส จำแนกออกเป็น ๕ ข้อย่อย คือ ข้อ ก เป็นการแสดงในส่วนของกาหนดเฉพาะรูปตั้งแต่ต้น แล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลสในที่สุด ข้อ ข เป็นการแสดงกาหนดรูปตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่หลุดพ้นจาก กิเลสได้ โยคีจึงต้องเปลี่ยนกาหนดเป็นอรุบแล้วจิตจึงจะหลุดพ้นจากกิเลสในที่สุด ข้อ ค กับข้อ ง เป็นการแสดงสภาวะของจิตที่ออกสู่มรรค โดยมีสภาวะที่เหมือนกับข้อ ก และ ข เพียงแต่สลับอารมณ์ กันเท่านั้น เพื่อแสดงกาหนดรูปและอรุบแล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลสให้ครบทุกด้าน ส่วนของข้อ จ เป็นสภาวะจิตของพระอริยสาวกที่กาหนดสุญญตานุปัสสนา แล้วดับขั้น ๕ พร้อมกันด้วยอริยมรรค

๓. กาหนดออกจากไตรลักษณ์โดยสุญญตานุปัสสนา

ก) กาหนดโดยความไม่มีอัตตา ออกจากความไม่มีอัตตา เป็นการกาหนดอารมณ์ทั้งที่เป็น ส่วนของสังขาร และส่วนของรูปกับอรุบที่เป็นอารมณ์ปรมาตถ์โดยอนัตตานุปัสสนา เห็นอนัตต- ลักษณะตั้งแต่ต้นแล้วจิตออกสู่มรรคได้ในที่สุด ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า “อนัตตานุปัสสนา- ญาณ อดตโต อภินเวสา มุจจตีติ สุญญโต วิโมกโข.” หมายความว่า “อนัตตานุปัสสนาญาณพ้นจาก อภินเวสว่าอัตตา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสุญญตวิโมกข์”^{๔๖} โยคีกาหนดอารมณ์ปรมาตถ์อย่างต่อเนื่อง ด้วยสติสัมปชัญญะ เห็นอารมณ์เหล่านั้นว่างเปล่าจากอัตตา แล้วอารมณ์กับจิตดับไปพร้อมกัน ณ ขณะนั้นด้วยวิปัสสนาญาณ ประหารกิเลสระดับอนุสัย จิตหลุดพ้นจากอารมณ์ทั้ง ๒ ด้วยรูปแบบใด รูปแบบหนึ่ง เรียกว่าสุญญตวิโมกข์

ข) กาหนดโดยความไม่เที่ยง ออกจากความไม่มีอัตตา เป็นการกาหนดอารมณ์ทั้ง ๒ ส่วนเช่นเดียวกัน คือ กาหนดอารมณ์ที่เป็นสังขารภายในภายนอกและอารมณ์ที่เป็นรูปอรุบ โดยการ เห็นอนิจจานุปัสสนาตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ โยคีจึงกาหนดอนัตตานุปัสสนาแล้วจิต จึงออกสู่มรรคในที่สุด ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า “อนิจจานุปัสสนาญาณ นิจจโต อภินเวสา มุจจตีติ สุญญโต วิโมกโข.” หมายความว่า “อนิจจานุปัสสนาญาณพ้นจากอภินเวสว่าเที่ยง เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าสุญญตวิโมกข์”^{๔๗} โยคีมีความเพียรรู้อารมณ์ที่ว่างเปล่าจากอัตตา แล้วอารมณ์กับจิตที่ กาหนดนั้นดับไปพร้อมกันด้วยวิปัสสนาญาณที่เกิดจากอนัตตานุปัสสนา ประหารกิเลสโดยสมุจเฉท- ปหาน จิตหลุดพ้นในขณะนั้นจึงเรียกว่า สุญญตวิโมกข์

^{๔๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๒๙/๒๘๔, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๗.

^{๔๗} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๒๙/๒๘๔, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๗.

ค) กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ออกจากความไม่มีอิตตา เป็นการกำหนดอากรมณ์ทั้ง ๒ ส่วนอย่างทีกล่าวมาข้างต้น แต่การกำหนดนั้นเริ่มจากการรู้ทุกขลักษณะในอากรมณ์ เห็นอากรมณ์เหล่านั้นโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดเช่นนี้จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ โยคีจึงกำหนดอนัตตานุปัสสนา เห็นอนัตตลักษณะในอากรมณ์ จิตจึงออกสู่มรรคได้ในที่สุด ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า “ทุกขานุปัสสนาญาณ สุขโต อภินิเวสา มุจจตีติ สุญญโต วิโมกโข” หมายความว่า “ทุกขานุปัสสนาญาณพ้นจาก อภินิเวสว่าสุข เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสุญญตวิโมกข์”^{๔๘} โยคีมีความเพียรกำหนดเห็นอากรมณ์ที่ว่างเปล่าจากอิตตา ไม่มีอนัตตลักษณะ แล้วจิตกับอากรมณ์ที่กำหนดรู้นั้นดับไปพร้อมกันด้วยวิปัสสนาญาณที่เกิดจากอนัตตานุปัสสนา ทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสุญญตวิโมกข์

จากเนื้อหาที่แสดงไว้ข้างต้น เป็นการสรุปสภาวะของจิตที่ออกสู่มรรคด้วยอนัตตานุปัสสนา โดยยกเอาอากรมณ์ทั้ง ๒ ส่วน คือ สังขารภายในภายนอกและรูปอรุปรวมถึงชั้น ๕ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นอากรมณ์ที่ถูกรู้โดยอนัตตานุปัสสนาก่อนที่จิตจะออกสู่มรรคในที่สุด แม้ว่าบางอากรมณ์จะถูกรู้โดยอนิจจานุปัสสนาหรือทุกขานุปัสสนาก่อนก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถทำให้จิตออกสู่มรรคได้ จึงต้องเปลี่ยนการกำหนดรู้ด้วยอนัตตานุปัสสนา จึงจะเกิดอริยมรรคที่ทำให้เกิดการดับรูปดับนาม ประหารกิเลสระดับอนุสัยได้ เหล่านี้เป็นการสงเคราะห์ธรรมในส่วนของอนัตตานุปัสสนากับจิตที่ออกสู่มรรคทั้ง ๓ แบบ เพื่อแจกแจงสภาวะธรรมที่น่าออกสู่มรรคในทุก ๆ ด้านอย่างครบถ้วน

๓.๑.๒ กำหนดอนิมิตตานุปัสสนา

อนิมิตตานุปัสสนา คือ การกำหนดรู้อากรมณ์ที่หาอนิมิตไม่ได้ และละอนิมิตที่เที่ยงออกไป เพราะอนิมิตทั้งหลายมีสภาพเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปอยู่ตลอดเวลา พระสารีบุตรแสดงไว้ว่า “ญาณคือการพิจารณานิมิตย่อมเกิด (นิมิตตํ ปฏิสงขา ญาณํ อุปปชชติ) ความว่า รู้ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะว่า “สังขารอนิมิตไม่ยั่งยืน เป็นของชั่วคราว”^{๔๙} ทำให้เข้าใจถึงชีวิตที่เป็นสังขารไม่มีการสืบเนื่องกัน หรือเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่ชีวิตมีการเกิดดับอยู่ทุก ๆ ขณะ ตัวอย่างเช่น ในการหายใจแต่ละครั้งมีลักษณะเกิดดับอยู่ตลอดเวลา คือ เมื่อหายใจเข้าจนสุดแล้วหายใจออก ในขณะที่เริ่มหายใจออกลมหายใจเข้าก็ดับไปในขณะนั้น ทำนองเดียวกันเมื่อเริ่มหายใจเข้า ลมหายใจออกก็สิ้นสุดในขณะนั้นเช่นกัน แม้จะรู้สึกว่าเป็นลมหายใจเข้าออกเดิม ๆ แต่ในความเป็นจริงแล้วการหายใจเข้าออกแต่ละครั้งมีลักษณะเกิดดับตลอดเวลา ไม่มีนิมิตเครื่องหมายว่าลมหายใจมีความเที่ยงถาวร ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า “คำว่า อนิมิตตานุปัสสนา ได้แก่ อนิจจานุปัสสนานั้นเอง การละอนิมิตว่าเที่ยงก็มีได้ด้วยอนิจจานุปัสสนานั้น”^{๕๐} ซึ่งเป็นการถอนวิปลาสธรรมในส่วนความเห็นว่าเป็นเที่ยง ยั่งยืนออกจากจิตได้

^{๔๘} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๒๙/๒๘๔, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๗.

^{๔๙} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๒๗/๓๕๘.

^{๕๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๗๗.

การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดอาการท้องพองยุบ เป็นต้น โดยต้องประกอบด้วยความเพียรในการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง จนเห็นอาการของท้องพองยุบด้วยอนิจจานุปัสสนา คือ ขณะที่ท้องเริ่มพองจะมีอาการตึงเกิดขึ้นจนท้องสุดพอง และขณะที่ท้องยุบจะมีอาการหย่อนเกิดขึ้นจนสุดยุบ ซึ่งในขณะที่ท้องเริ่มยุบ ท้องพองก็ดับไปทันที และในขณะที่ท้องเริ่มพอง ท้องยุบก็ดับไปทันทีเช่นเดียวกัน เหล่านี้เป็นอนิจจลักษณะ คือ ความไม่เที่ยง เกิดดับเปลี่ยนแปลง เป็นต้น เมื่อโยคีมีความเพียรกำหนดรู้สภาวะเช่นนี้ด้วยสติสัมปชัญญะ ปราศจากความยินดีและความยินร้ายในอารมณ์ วิปัสสนาญาณย่อมก้าวหน้าจนถึงขั้นวิปัสสนาคามินีวิปัสสนา ซึ่งเป็นยอดแห่งวิปัสสนาที่นำจิตออกสู่มรรคญาณ ประหารกิเลสระดับอนุสัย ซึ่งโยคีผู้กำหนดอารมณ์โดยอนิจจานุปัสสนาจนถึงขั้นนี้จะมีอาการท้องพองยุบ คือ

อาการท้องพองยุบจะปรากฏเร็ว ๆ เข้าแล้วก็วูบไป ผู้นั้นทราบได้อย่างชัดเจนแจ่มแจ้งว่า ดับลงไปตอนพองหรือตอนยุบ ตอนนั่งหรือตอนลุก อาการที่พองยุบเร็วเข้า ๆ นั้นเป็น อนิจจัง แปลว่า สิ้นไป หมดไป เสื่อมไป ดับไป การที่ทราบชัดเจนแจ่มแจ้งว่า ดับลงไปตอนไหน นั้นเป็น อนุโลมญาณ เป็นความรู้ลึกครั้งสุดท้าย”^{๕๑}

จากข้อความข้างต้น การกำหนดรู้อารมณ์โดยอนิจจานุปัสสนาจะเห็นอาการของอนิจจลักษณะที่มีอารมณ์เกิดดับไว แล้วเกิดสภาวะดับรูปนาม คือ เมื่อโยคีรู้ชัดว่ารูปนามดับไป ณ ขณะไหน ด้วยวิปัสสนาญาณขั้นสูงคือวิปัสสนาคามินีวิปัสสนา จิตย่อมออกไปสู่มรรคแล้วหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอนิมิตติโมกข์ในที่สุด เหล่านี้สามารถสังเคราะห์การกำหนดแบบอนิจจานุปัสสนากับจิตที่ออกสู่มรรค ๓ แบบ ๑๒ อาการ โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑. กำหนดออกจากสังขารโดยอนิมิตตานุปัสสนา

ก) กำหนดภายในแล้วออกจากภายใน คือ ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้สังขารภายใน ได้แก่ ๕ ของตนตั้งแต่ต้น โดยเห็นอารมณ์อันเป็นปรมาตถ์ที่ปราศจากสัตว์ บุคคล เรา เขา ด้วยอนิจจานุปัสสนา คือ เห็นอาการเกิดดับของสังขารที่เป็นอนิจจลักษณะ^{๕๒} เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา แล้วสังขารเหล่านั้นดับลงไปพร้อมจิตรู้ด้วยวิปัสสนาญาณ จิตย่อมออกสู่มรรคด้วยการเห็นอาการดับของรูปนาม แล้วประหารกิเลสโดยสมุจเฉทปหาน นำจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอนิมิตติโมกข์เพราะการเห็นอารมณ์ที่เป็นอนิจจัง

ข) กำหนดภายในแล้วออกจากภายนอก คือ โยคีกำหนดสังขารภายในที่เป็นอารมณ์กรรมฐานด้วยอนิจจานุปัสสนาตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ โยคีจึงเปลี่ยนไปกำหนด

^{๕๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ป.๖.๙), **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน**, หน้า ๕๙.

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙/๒๔.

สังขารภายนอกบ้าง อนุปาทินกะบ้าง ด้วยอนิจจานุปัสสนา เห็นอารมณ์เหล่านั้นเกิดดับ ไม่คงทนอยู่ในสภาพเดิมได้ ด้วยการเห็นเช่นนี้จิตย่อมออกจากสังขารภายนอกสู่มรรคญาณ คือ อารมณ์ที่ถูกรู้กับจิตรู้ดับลงไปพร้อมกันด้วยวิปัสสนาญาณ แล้วประหารกิเลสได้ในที่สุด ความหลุดพ้นที่เกิดจากการเห็นอนิจจลักษณะ^{๕๓} จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์

ค) กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายนอก เป็นการกำหนดที่เหมือนกับข้อ ก เพียงแต่เปลี่ยนอารมณ์จากสังขารภายในเป็นสังขารภายนอกเท่านั้น ซึ่งเป็นการกำหนดอนิจจานุปัสสนาตั้งแต่ต้น แล้วจิตออกสู่มรรคในที่สุด เป็นการกำหนดอารมณ์เดียวตลอดสาย คือ โยคีเห็นสังขารทั้งหลายเป็นสภาวะไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่น่าชื่นชม^{๕๔} ด้วยสติสัมปชัญญะ จากนั้นจิตที่กำหนดรู้อารมณ์ที่เป็นสังขารภายนอกกับอารมณ์นั้นดับไปพร้อมกันด้วยวิปัสสนาญาณ ส่งผลให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอนิมิตตวิโมกข์ เพราะการกำหนดอารมณ์ที่เป็นอนิจจัง

ง) กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายใน เป็นการกำหนดที่เหมือนกับข้อ ข เพียงแต่สลับอารมณ์ระหว่างสังขารภายในมาเป็นสังขารภายนอกเท่านั้น ซึ่งโยคีกำหนดสังขารภายนอกตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่อาจหลุดพ้นได้ จึงเปลี่ยนไปกำหนดสังขารภายในด้วยอนิจจานุปัสสนาที่เป็นรูปนามของตน เห็นอนิจจลักษณะ^{๕๕} คือ อารมณ์ที่เกิดดับเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา แล้วสังขารภายในที่กำลังถูกรู้ดับลงไปพร้อมกับจิตรู้ด้วยวิปัสสนา ส่งผลให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสในที่สุด ความหลุดพ้นนั้นจึงเรียกว่าอนิมิตตวิโมกข์

จากเนื้อหาที่แสดงมาข้างต้น เป็นวิธีการกำหนดสังขารภายในและภายนอกด้วยอนิจจานุปัสสนา ซึ่งเป็นการเห็นอารมณ์ในส่วนของความไม่เที่ยง หานิมิตที่สืบเนื่องว่าสัตว์ บุคคล ที่ถาวรไม่ได้ การเห็นเช่นนี้ย่อมนำจิตออกสู่มรรคได้ เหล่านี้เป็นการจำแนกจิตที่ออกสู่มรรคโดยแบ่งออกเป็น ๔ ข้อ คือ ข้อ ก เป็นการกำหนดสังขารภายในแล้วจิตออกสู่มรรคตลอดสาย ข้อ ข เป็นการกำหนดสังขารภายในแล้วจิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ จึงต้องเปลี่ยนการกำหนดเป็นสังขารภายนอก แล้วจิตจึงออกสู่มรรคในที่สุด ส่วนข้อ ค และข้อ ง เป็นการกำหนดสังขารที่เหมือนกับ ๒ ข้อข้างต้น เพียงแต่สลับอารมณ์การกำหนดเท่านั้น เพื่อให้เห็นถึงกระบวนการของจิตที่ออกสู่มรรคด้วยอนิจจานุปัสสนาให้ครบทุกด้าน

^{๕๓} คู่มือละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๘/๓๑.

^{๕๔} คู่มือละเอียดใน อง.ส.ต.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒.

^{๕๕} คู่มือละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๖๖/๑๐๖-๑๐๗.

๒. กำหนดออกจากกรุปและอรุปโดยอนิมิตตานุปัสสนา

ก) กำหนดในรूपแล้วออกจากกรุป เป็นการกำหนดในส่วนของสังขารภายในที่เป็นรूपชั้น ซึ่งเป็นส่วนที่หยาบและรู้ได้ง่ายที่สุด โดยกำหนดอารมณ์รूपที่เป็นปรมัตถ์ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ด้วยอนิจจานุปัสสนาตั้งแต่ต้น เห็นอาการเกิดดับของรूपปรมัตถ์เหล่านั้นที่เป็นอนิจจลักษณะ^{๕๖} คือ เกิดดับอยู่ตลอดเวลา จิตย่อมออกจากกรุปด้วยภูฐานคามินีวิปัสสนาในที่สุด คือ เห็นอาการของรूपกับจิตรู้ดับไปพร้อมกันด้วยวิปัสสนาญาณ เป็นการหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอนิมิตตวิโมกข์

ข) กำหนดในรूपแล้วออกจากกรุป คือ โยคีกำหนดรूपปรมัตถ์ด้วยอนิจจานุปัสสนาตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ จึงเปลี่ยนการกำหนดอารมณ์ที่เป็นอรุป ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยความเป็นปรมัตถ์ที่ปราศจากนิमितความเป็นเราเป็นต้น โยคีเห็นอาการเกิดดับ เปลี่ยนแปลงของอรุปที่เป็นอนิจจลักษณะ^{๕๗} แล้วอารมณ์ที่ถูกกำหนดรู้กับจิตรู้ดับไปพร้อมกันด้วยวิปัสสนาญาณ ส่งผลให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสในที่สุด จึงเรียกความหลุดพ้นนั้นว่า อนิมิตตวิโมกข์

ค) กำหนดในอรุปแล้วออกจากกรุป เป็นการกำหนดที่เหมือนกับข้อ ก เพียงเปลี่ยนอารมณ์จากรूपเป็นอรุปเท่านั้น คือ โยคีกำหนดอรุปที่เป็นปรมัตถ์ตั้งแต่ต้นด้วยอนิจจานุปัสสนา แล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลสในที่สุด ตัวอย่างเช่น กำหนดทุกขเวทนา เห็นอาการทุกข์เกิดดับ เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ซึ่งเป็นอนิจจลักษณะ^{๕๘} โยคีกำหนดเห็นอารมณ์เช่นนี้ ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ แล้วอารมณ์ที่เป็นอรุปกับจิตที่กำหนดรู้ดับไปพร้อมกันด้วยวิปัสสนาญาณ ประหารกิเลสด้วยสมุจเฉทปหาน ส่งผลให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสที่เรียกว่าอนิมิตตวิโมกข์

ง) กำหนดในอรุปแล้วออกจากกรุป เป็นการกำหนดที่เหมือนกับข้อ ข แต่สลับอารมณ์ในการกำหนดเท่านั้น คือ โยคีกำหนดอรุปด้วยอนัตตานุปัสสนาตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ในที่สุด โยคีจึงเปลี่ยนการกำหนดอารมณ์เป็นรूपปรมัตถ์ด้วยอนิจจานุปัสสนา เห็นอาการเกิดดับของธาตุ เช่น ขณะเท้าเหยียบพื้นมีอาการปรากฏของธาตุดินแข็ง "ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง..."^{๕๙} แต่พอยกเท้าขึ้นอาการนั้นก็เปลี่ยนเป็นเบา เป็นต้น อารมณ์เหล่านี้เป็นอนิจจลักษณะ เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ขณะที่กำหนดรู้อยู่เช่นนี้ อารมณ์รूपกับจิตที่รู้ดับไปพร้อมกันด้วยวิปัสสนาญาณ จนส่งผลให้จิตออกสู่มรรคด้วยอนิมิตตวิโมกข์ได้ในที่สุด

^{๕๖} คุรยละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗.

^{๕๗} คุรยละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๗๒/๒๖๓.

^{๕๘} คุรยละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๓๖/๒๓๑-๒๓๒.

^{๕๙} คุรยละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๓/๑๓๔-๑๓๕.

จ) กำหนดออกจากชั้นทั้ง ๕ พร้อมกัน เป็นสภาวะจิตที่ออกสู่มรรคของอริยสาวกที่มีความพิเศษ เพราะสามารถออกจากชั้น ๕ พร้อมกันได้ เช่น พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นต้น โดยการกำหนดแบบอนิจจานุปัสสนา คือ การรู้อารมณ์ที่เป็นอนิจจังแล้วจิตออกสู่มรรค โยคีกำหนดอารมณ์ปรমัตถ์ในชั้น ๕ เห็นอาการของชั้นเหล่านั้นเกิดดับ เปลี่ยนแปลงด้วยอนิจจลักษณะ^{๖๐} แล้วชั้น ๕ กับจิตที่กำหนดรู้ดับไปพร้อมกันด้วยวิปัสสนาญาณ ไม่ดับเฉพาะส่วนใดส่วนหนึ่ง จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยมรรคญาณ เพราะประหารกิเลสชั้นอนุสัยได้ การกำหนดอารมณ์ที่เป็นอนิจจังแล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลสชั้นนั้นจึงเรียกว่าอนิมิตตวิโมกข์

จากเนื้อหาที่แสดงมาข้างต้น เป็นการสงเคราะห์สภาวะจิตที่ออกสู่มรรคด้วยการกำหนดแบบอนิจจานุปัสสนา โดยจำแนกออกเป็น ๔ ข้อ คือ ข้อ ก เป็นการแสดงเจาะจงถึงการกำหนดรูปปรมัตถ์ที่มีลักษณะเกิดดับ แล้วส่งผลให้จิตออกสู่มรรค ส่วนข้อ ข เป็นการกำหนดสภาวะของรูปตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ จึงต้องเปลี่ยนการกำหนดเป็นนามหรือรูปทั้ง ๔ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งมีอาการเกิดดับเช่นเดียวกับรูป แล้วจิตจึงออกสู่มรรคในที่สุด ส่วนข้อ ค และ ง เป็นการแสดงสภาวะจิตออกสู่มรรคของรูปและอรูปรูปที่เหมือนกับ ๒ ข้อข้างต้น เพียงแต่สลับอารมณ์การกำหนดเท่านั้น เพื่อให้เห็นการสงเคราะห์ธรรมในทุก ๆ ด้าน และข้อ จ เป็นสภาวะธรรมพิเศษของอริยสาวกที่กำหนดอนิจจานุปัสสนาแล้วดับชั้น ๕ พร้อมกันด้วยอริยมรรค

๓. กำหนดออกจากไตรลักษณ์โดยอนิจจานุปัสสนา

ก) กำหนดโดยความไม่มีอัตตา ออกจากความไม่เที่ยง คือ โยคีกำหนดอารมณ์ทั้งที่เป็นสังขารและรูปนามด้วยอนัตตานุปัสสนาตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ โยคีจึงเปลี่ยนไปกำหนดอารมณ์ด้วยอนิจจานุปัสสนา เห็นอารมณ์เหล่านั้นเป็นอนิจจลักษณะ คือ มีอาการเกิดดับ ว่างจากนิมิตว่าเที่ยง ส่งผลให้จิตออกสู่มรรคได้ในที่สุด ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า “อนัตตานุปัสสนาญาณ อตตโต นิมิตตา มุจจตีติ อนิมิตโต วิโมกโข.” หมายความว่า “อนัตตานุปัสสนาญาณพ้นจากนิมิตว่าอัตตา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์”^{๖๑} ในสภาวะที่จิตออกสู่มรรคนั้น โยคีย่อมเห็นอาการดับของอารมณ์กับจิตรู้พร้อมกันด้วยปัญญา ละกิเลสระดับอนุสัย บรรลุเป็นพระอริยบุคคลได้เพราะจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอนิมิตตวิโมกข์

ข) กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ออกจากความไม่เที่ยง คือ โยคีกำหนดอารมณ์กรรมฐานโดยการเห็นทุกขลักษณะตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ โยคีจึงเปลี่ยนการกำหนดอารมณ์เป็นอนิจจลักษณะ เห็นอาการเกิดดับของอารมณ์เหล่านั้น วิปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้นจนถึงภูมิจานาคา-

^{๖๐} ดูรายละเอียดใน อัง.สวดตก. (ไทย) ๒๓/๑๖/๒๔-๒๖.

^{๖๑} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๒๙/๒๘๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๘.

มีวิปัสสนาแล้วนำจิตออกสู่มรรคได้ในที่สุด ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า “ทุกขานุปัสสนาญาณ สุขโต นิमितตา มุจจตีติ อนิมิตโต วิโมกโข.” หมายความว่า “ทุกขานุปัสสนาญาณพ้นจากนิมิตว่าสุข เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์”^{๖๒} เมื่อจิตออกสู่มรรคนั้นโยคีย่อมเห็นสภาวะของอาการดับรูปนามหรือสังขารทั้งหลายในขณะที่กำหนดอนิจจานุปัสสนา มรรคที่เกิดขึ้นย่อมประหารกิเลสระดับอนุสัย ทำจิตให้หลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์

ค) กำหนดโดยความไม่เที่ยง ออกจากความไม่เที่ยง เป็นการกำหนดอารมณ์เดียว ตลอดสาย คือ โยคีกำหนดรูปนามหรือสังขารทั้งปวงด้วยอนิจจานุปัสสนาตั้งแต่ต้น คือ เห็นอาการเกิดดับ เปลี่ยนแปลงของอารมณ์ ส่งผลให้เกิดวิปัสสนาญาณจนจิตออกสู่มรรคได้ในที่สุด ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า “อนิจจานุปัสสนาญาณ นิจจโต นิमितตา มุจจตีติ อนิมิตโต วิโมกโข.” หมายความว่า “อนิจจานุปัสสนาญาณพ้นจากนิมิตว่าเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์”^{๖๓} เมื่อเกิดจิตออกสู่มรรคโยคีย่อมเห็นสภาวะดับรูปดับนามด้วยวิปัสสนาญาณ ส่งผลให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอนิมิตตวิโมกข์

จากเนื้อหาที่แสดงมาข้างต้น เป็นสภาวะจิตออกจากอารมณ์สังขารทั้งปวงและรูปนามด้วยอนิจจานุปัสสนา คือ เห็นความเกิดดับของอารมณ์ หรือความหวนนิมิตที่เที่ยงไม่ได้ แล้วเกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับจนถึงฐานคามินิวิปัสสนาที่นำจิตออกสู่มรรค คือ การออกสู่มรรคด้วยการเห็นอารมณ์ที่เป็นอนิจจานุปัสสนาตลอดสายอย่างเดียวแล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลส และกำหนดลักษณะของอารมณ์ด้วยทุกขานุปัสสนาบ้าง อนัตตานุปัสสนาบ้าง แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ จึงเปลี่ยนการกำหนดอารมณ์ด้วยอนิจจานุปัสสนาแล้วจิตจึงออกสู่มรรคได้ในที่สุด ความหลุดพ้นจากกิเลส เพราะการเห็นอนิจจานุปัสสนาเป็นอารมณ์สุดท้ายนั้นจึงเรียกว่าอนิมิตตวิโมกข์

๓.๑.๓ กำหนดอัปณิหิตานุปัสสนา

อัปณิหิตานุปัสสนา คือ การกำหนดรู้ธรรมทั้งหลายเป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา เป็นดั่งหัวผี เป็นต้น เป็นความรู้ที่นำไปสู่การละความปรารถนาในอารมณ์ เพราะอารมณ์ทั้งหลายมีสภาพบีบคั้นไม่อาจทนอยู่ในสภาพเดิม เป็นทุกขลักษณะ พระสารีบุตรอธิบายว่า “เพราะเมื่อพระโยคาวจรเห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ด้วยทุกขานุปัสสนาแต่ต้น และภายหลังเมื่อเห็นว่า สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ด้วยอัปณิหิตานุปัสสนา ย่อมละความปรารถนาสังขารทั้งหลายเสียได้ เพราะอัปณิหิตานุปัสสนาเป็นความวิเศษของทุกขานุปัสสนานั้นเอง” อัปณิหิตวิโมกข์จึงมีทุกขสภาวะเป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านกล่าวว่า “คำว่า อัปณิหิตานุปัสสนา ได้แก่ ทุกขานุปัสสนานั้นเอง

^{๖๒} พุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๒๙/๒๘๕, พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๘.

^{๖๓} พุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๒๙/๒๘๕, พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๘.

การละความทะเยอทะยานในสุขและความปรารถนาสุขก็มีได้ด้วยทุกขานุปัสสนานั้น”^{๖๔} ตัวอย่างเช่น เมื่อนั่งกับพื้นใหม่ ๆ จะรู้สึกสบาย แต่พอนั่งไปนาน ๆ เข้า ก็เกิดความรู้สึกปวดเมื่อยขึ้น จึงต้องทำการเปลี่ยนอิริยาบถไปยืน เดิน นอน เพื่อคลายทุกข์ เพราะความรู้สึกที่สบายไม่อยู่ในสภาพเดิม ถูกความรู้สึกปวดเข้ามาบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ในทำนองเดียวกันความรู้สึกไม่สบายก็ไม่อยู่ในสภาพเดิม เมื่อเปลี่ยนอิริยาบถ ความรู้สึกที่สบายก็เข้ามาแทนที่เช่นกัน สภาวะธรรมเหล่านี้เป็นธรรมชาติที่ไม่น่าปรารถนา เป็นทุกขลักษณะ

เมื่อโยคีเจริญวิปัสสนากาวนาโดยกำหนดสติในกาย เวทนา จิต ธรรม ซึ่งเป็นฐานของสมาธิและปัญญา โดยเฉพาะการกำหนดสติรู้อาการท้องพองยุบ ซึ่งเป็นการกำหนดในหมวดของกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน โยคีรู้สภาพของท้องพองยุบด้วยทุกขานุปัสสนา เห็นอารมณ์ทั้งหลายมีความบีบคั้น ไม่คงทนอยู่ในสภาพเดิม หากความปรารถนาในอารมณ์ทั้งหลายไม่ได้ ตัวอย่างเช่น อาการท้องพองเกิดขึ้นจนสุด จากนั้นท้องก็เริ่มยุบลงเพราะถูกสภาวะบีบคั้นให้ท้องยุบลง เป็นต้น การเห็นเช่นนี้ย่อมทำให้เกิดวิปัสสนาญาณในแต่ละระดับจนถึงวิปัสสนาญาณขั้นสูงที่นำจิตออกสู่สมรรคประหารกิเลสระดับอนุสัยได้ในที่สุด ซึ่งสภาวะของการกำหนดท้องพองยุบโดยทุกขานุปัสสนาจนเห็นอาการดับรูปนามนั้น คือ

เวลากำหนดพองยุบ หรือนั่งถูก จะรู้สึกแน่นอึดอัด เมื่อกำหนดไป ๆ ก็ระดับยุบลงไปตอนพองหรือตอนยุบ ตอนนั่งหรือตอนถูก อาการแน่นอึดอัดผิด ๆ ไม่สบายนั้นเป็นทุกข์ แปลว่า ทนอยู่ไม่ได้ ทนได้ยาก เป็นของน่ากลัว อาการที่ทราบได้ชัดว่าดับลงไปตอนพองหรือตอนยุบ ตอนนั่งหรือตอนถูกนั้นเป็นอนุโลมญาณ^{๖๕}

จากข้อความข้างต้น เป็นสภาวะของทุกข์ คือ บีบคั้น เปลี่ยนแปลง ไม่น่าปรารถนา เมื่อวิปัสสนาญาณของโยคีถึงที่สุดแล้ว ย่อมรู้อาการของทุกขลักษณะในอารมณ์ที่กำหนดแล้วจิตกับอารมณ์ดับไปพร้อมกัน เรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนาที่นำจิตออกไปสู่สมรรค ความหลุดพ้นจากกิเลสที่เกิดขึ้นนั้นจึงเรียกว่าอัปปนิหิตวิโมกข์เพราะเห็นทุกขานุปัสสนา ซึ่งสามารถสังเคราะห์การกำหนดทุกขานุปัสสนาแล้วจิตออกสู่สมรรค ๓ แบบ ๑๑ อาการ โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑. กำหนดออกจากสังขารด้วยอัปปนิหิตานุปัสสนา

ก) กำหนดภายในแล้วออกจากภายใน เป็นการกำหนดสังขารภายใน คือ ชั้นธ ๕ อันเป็นอารมณ์ปรมาตต์ด้วยทุกขานุปัสสนาตั้งแต่ต้น เห็นสภาพธรรมที่เป็นทุกข์ มีความเป็นทุกข์เพราะ

^{๖๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิสมรรถ, หน้า ๑๑๗๗.

^{๖๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ป.ธ.๙, คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน, หน้า ๕๙.

ปีบคั้น ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นทุกขลักษณะ^{๖๖} การกำหนดเห็นเช่นนี้ย่อมนำจิตออกสู่มรรคได้ในที่สุด เช่น โยคีกำหนดทุกขเวทนาพร้อมกับบริกรรมว่า “ปวดหนอ” เห็นอาการปวดนั้นปีบรัด ดับจากจุดหนึ่งแล้วเกิดขึ้นอีกจุดหนึ่ง เป็นต้น จนอารมณ์และจิตที่กำหนดรู้นั้นดับไปด้วยวิปัสสนาญาณ ซึ่งเป็นการดับรูปนามที่ประหารกิเลสระดับอนุสัย แล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอัปณิหิตวิโมกข์เพราะการที่กำหนดโดยทุกขานุปัสสนา

ข) กำหนดภายในแล้วออกจากภายนอก เป็นการกำหนดอารมณ์สังขารภายในด้วยทุกขานุปัสสนาตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ โยคีจึงเปลี่ยนการกำหนดอารมณ์ที่เป็นสังขารภายนอก คือ ชั้นธของผู้อื่นบ้าง หรือสังขารที่ไม่มีใจครองบ้าง ด้วยทุกขานุปัสสนา เห็นภาวะของสังขารที่ปีบคั้น ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นทุกขลักษณะ^{๖๗} แล้วอารมณ์ที่เป็นสังขารภายนอกอย่างใดอย่างหนึ่งกับจิตรู้ดับไปพร้อมกันด้วยวิปัสสนาญาณ จิตที่หลุดพ้นจากกิเลสด้วยการกำหนดรู้อารมณ์สังขารภายนอกเช่นนี้เรียกว่าอัปณิหิตวิโมกข์

ค) กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายใน เป็นการกำหนดที่คล้ายกับข้อ ก ต่างกันตรงที่ต้องเปลี่ยนอารมณ์จากสังขารภายในเป็นสังขารภายนอกตั้งแต่ต้น โดยต้องเห็นอารมณ์ที่เป็นทุกขานุปัสสนา คือ สภาพที่เป็นทุกข์ ไม่น่าปรารถนา ปีบคั้น เป็นทุกขลักษณะ แล้วจิตกับอารมณ์ก็ดับไปพร้อมกันขณะกำหนดรู้ทุกขลักษณะนั้น^{๖๘} ด้วยวิปัสสนาญาณ ความหลุดพ้นที่เกิดจากการกำหนดเช่นนี้เรียกว่าสุญญตวิโมกข์

ง) กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายใน เป็นการกำหนดที่เหมือนกับข้อ ค เพียงแต่สลับอารมณ์จากสังขารภายในเป็นสังขารภายนอก และออกโดยสังขารภายนอกเป็นสังขารภายใน คือ โยคีเริ่มกำหนดสังขารภายนอกตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ โยคีจึงเปลี่ยนไปกำหนดอารมณ์ภายในด้วยทุกขานุปัสสนา เห็นสภาพปีบคั้น เป็นทุกขลักษณะ^{๖๙} แล้วอารมณ์กับจิตดับไปพร้อมกันในขณะนั้นด้วยวิปัสสนาญาณขั้นสูง จิตจึงหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอัปณิหิตวิโมกข์เพราะเห็นทุกขสภาวะ

จากเนื้อหาที่แสดงมาข้างต้น เป็นการอธิบายความที่คล้ายกับการกำหนดสังขารในข้ออื่น ๆ เพียงแต่เปลี่ยนการกำหนดเป็นทุกขานุปัสสนาเท่านั้น เพื่อให้เห็นความแตกต่างของสภาวะและสังเคราะห์ธรรมให้เข้ากัน ซึ่งข้อ ก กับข้อ ค เป็นการกำหนดสังขารภายในตลอดสายแล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลส ข้อ ข กับข้อ ง เป็นการเปลี่ยนอารมณ์กำหนด เมื่อจิตไม่สามารถหลุดพ้นได้ เหล่านี้เป็นกร

^{๖๖} ติรยลอะเอียตโน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๓/๕๐.

^{๖๗} ติรยลอะเอียตโน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๘๖.

^{๖๘} ติรยลอะเอียตโน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๔/๙๗-๙๙.

^{๖๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘/๔๒๘.

กำหนดรู้สังขารภายในและสังขารภายนอกโดยทุกขานุปัสสนา แล้วจิตแล่นออกสู่มรรคด้วยอัปป-
ณิหิตานุปัสสนา ประหารกิเลสระดับอนุสัย สภาวะจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสด้วยวิธีการกำหนดรู้เช่นนี้
เรียกว่าอัปปณิหิตวิโมกข์

๒. กำหนดออกจากรูปและในรูปด้วยทุกขานุปัสสนา

ก) กำหนดในรูปแล้วออกจากรูป เป็นการกำหนดที่เจาะจงรูปขั้นที่เป็นรูปปรมาณู
ประกอบด้วยธาตุ ๔ ได้แก่ ธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ด้วยทุกขานุปัสสนา คือ เห็นสภาพที่บีบคั้น ไมคงที่
ตั้งแต่ต้น จิตย่อมออกจากรูปด้วยวิภูฐานคามินีวิปัสสนาในที่สุด ตัวอย่างเช่น โยคีกำหนดอาการพอง
ยุบโดยความเป็นวาโยโณภูฏัพพารมณฺ์ การกระทบของธาตุลมบริเวณท้อง คือ อาการพองยุบ โยคี
สามารถเห็นอาการชัดตั้งแต่เริ่มพอง กลางพอง สุดพองดับไปเพราะอาการยุบเข้ามาแทน ซึ่งเป็น
ทุกขลักษณะ^{๗๐} จนเกิดสภาวะดับรูปดับนาม ณ ขณะนั้น จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์

ข) กำหนดในรูปแล้วออกจากอรูป คือ โยคีกำหนดรูปตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่
มรรคด้วยการกำหนดรู้เช่นนี้ได้ โยคีจึงเปลี่ยนไปกำหนดขั้น ๕ ที่เป็นอรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น
เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ด้วยทุกขานุปัสสนา เห็นทุกขลักษณะ^{๗๑} ตัวอย่างเช่น โยคีกำหนดรูป
ด้วยทุกขลักษณะ บีบคั้นเพราะทนอยู่ในสภาวะเดิมไม่ได้ แต่ไม่สามารถเห็นสภาวะดับรูปนามได้ โยคี
จึงกำหนดรู้อารมณ์ที่เป็นอรูป เช่น กำหนดทุกขเวทนา เห็นอาการบีบรัด เกิดดับด้วยทุกขสภาวะ คือ
ความคงอยู่ในสภาวะเดิมไม่ได้ ซึ่งเป็นไปตามธรรมชาติ แล้วจิตกับอารมณ์ที่กำหนดรู้นั้นดับลงไปพร้อม
กันด้วยวิปัสสนาญาณ จิตย่อมออกสู่มรรคแล้วประหารกิเลสระดับอนุสัย ความหลุดพ้นที่เกิดขึ้นจึง
เรียกว่าอัปปณิหิตวิโมกข์

ค) กำหนดในอรูปแล้วออกจากอรูป คือ โยคีกำหนดอรูปที่เป็นอารมณ์กรรมฐานอย่าง
ต่อเนื่องด้วยทุกขานุปัสสนาตั้งแต่ต้น เช่น กำหนดความฟุ้งซ่านซึ่งเป็นส่วนของจิต เป็นต้น เห็นสภาพ-
ธรรมที่เป็นทุกขัง เพราะจิตที่ฟุ้งนั้นมีความบีบคั้น เกิดดับ ทนอยู่ในสภาวะเดิมไม่ได้ เป็นทุกข-
ลักษณะ^{๗๒} ในการกำหนดรู้เช่นนี้เป็นการรู้โดยวิปัสสนากาวนา โยคีมีความเพียรประกอบด้วย
สติสัมปชัญญะ เห็นความฟุ้งซ่านและจิตที่กำหนดรู้ดับไปพร้อมกัน ซึ่งเป็นสภาวะที่จิตออกสู่มรรคด้วย
อัปปณิหิตานุปัสสนา คือ กำหนดอารมณ์ที่มีสภาพเป็นทุกขังแล้วรูปนามดับลงไป ณ ขณะนั้น จิตจึง
หลุดพ้นจากกิเลสด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๑๘.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๐/๔๓-๔๔.

^{๗๒} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๑/๔๔.

ง) กำหนดในอรุปรแล้วออกจากอรุปร เป็นการกำหนดที่คล้ายกับข้อ ข เพียงแต่เปลี่ยน อารมณการกำหนดจากอรุปรเป็นอรุปรปรมัตต์ด้วยทุกขานุปัสสนา คือ เห็นสภาพธรรมเป็นทุกขัง^{๗๓} มีสภาวะบีบคั้น ไม่ทนอยู่ในสภาพเดิม เป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา เมื่อกำหนดเห็นอารมณปรมัตต์เช่นนี้ อย่างต่อเนื่องด้วยสติปัญญา ย่อมเกิดวิปัสสนาญาณชั้นสูง นำจิตออกสู่มรรคได้ในที่สุด คือ ในขณะที่กำหนดทุกขลักษณะแล้วอารมณที่กำหนดกับจิตรู้ดับไปพร้อมกัน ณ ขณะนั้น จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์

จ) กำหนดออกจากชั้นทั้ง ๕ พร้อมกัน ในข้อนี้เป็นการออกสู่มรรคเหมือนกับเนื้อหาข้อ จ ที่แสดงไว้ข้างต้น ซึ่งเป็นสภาวะพิเศษของพระอริยสาวกที่ท่านเห็นธรรมทั้งหลายมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมตา ย่อมมีความดับไปเป็นธรรมตา ในเนื้อหาส่วนนี้เป็นการกำหนดเห็นแบบทุกขลักษณะ^{๗๔} ด้วยทุกขานุปัสสนาแล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลสในที่สุด ซึ่งเป็นการเห็นอารมณกับจิตรู้ดับลงไปพร้อมกัน ณ ขณะนั้นด้วยวิปัสสนาญาณ ความหลุดพ้นนั้นจึงเรียกว่าอัปปณิหิตวิโมกข์

จากเนื้อหาที่แสดงมาข้างต้น เป็นการสงเคราะห์ธรรมในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยกำหนดทุกขลักษณะในอรุปรและอรุปรอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นการเจาะจงสังขารภายในของโยคีแล้วจิตออกสู่มรรค มีอยู่ด้วยกัน ๔ ข้อ คือ ข้อ ก เป็นการกำหนดทุกขานุปัสสนาโดยมีอารมณเป็นอรุปรปรมัตต์ตั้งแต่ต้นแล้วจิตออกสู่มรรคในที่สุด ส่วนข้อ ข เป็นการกำหนดอรุปรปรมัตต์ด้วยทุกขานุปัสสนาตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ จึงเปลี่ยนไปกำหนดอรุปรแล้วจิตจึงออกสู่มรรคในที่สุด และข้อ ค กับข้อ ง เป็นการกำหนดอารมณที่คล้ายกับข้อ ก ละข้อ ข เพียงแต่สลับอารมณกันเท่านั้น และข้อ จ เป็นสภาวะพิเศษเฉพาะพระอริยสาวกที่จิตออกสู่มรรคด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์

๓. กำหนดออกจากไตรลักษณะโดยทุกขานุปัสสนา

ก) กำหนดโดยความไม่มีอตัตา ออกจากความเป็นทุกข์ คือ โยคีกำหนดอารมณที่เป็นสังขารและอรุปรอรุปรเป็นอรุปรปรมัตต์อย่างใดอย่างหนึ่งด้วยอนัตตานุปัสสนาตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ในที่สุด โยคีจึงเปลี่ยนไปกำหนดอารมณเหล่านั้นด้วยทุกขานุปัสสนา เห็นทุกขสภาวะเพราะบีบคั้น ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ แล้วจิตออกสู่มรรคได้ในที่สุด ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า "อนัตตานุปัสสนาญาณ อตตโต ปณิธิยา มุจจตีติ อปฺปณิหิต วิโมกฺโข." หมายความว่า "อนัตตานุปัสสนาญาณพ้นจากปณิธิว่าอตัตา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอัปปณิหิตวิโมกข์"^{๗๕} โยคีกำหนดเห็น

^{๗๓} ดูรายละเอียดใน ส.น. (ไทย) ๑๖/๕๑/๙๙-๑๐๔.

^{๗๔} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๐-๑๒๕.

^{๗๕} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๒๙/๒๘๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๙.

ทุกขลักษณะแล้วอารมณ์กับจิตดับไปพร้อมกันด้วยวิปัสสนาญาณ ณ ขณะนั้น จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอัปปนิตติวิโมกข์ในที่สุด

ข) กำหนดโดยความไม่เที่ยง ออกจากความเป็นทุกข์ คือ โยคีกำหนดอารมณ์ที่เป็นสังขารหรือรูปอรูปร่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอารมณ์ปรมาตม์ด้วยอนิจจานุปัสสนาตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ โยคีจึงเปลี่ยนไปกำหนดอารมณ์ปรมาตม์ด้วยทุกขานุปัสสนา เห็นอาการบีบคั้นเป็นทุกข์สภาวะ แล้วจิตออกสู่มรรคในที่สุด ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า “อนิจจานุปัสสนาญาณนิจฺจโต ปณฺธิยา มุจฺจตีติ อปฺปนิตฺโต วิโมกฺโข.” หมายความว่า “อนิจจานุปัสสนาญาณพ้นจากปณฺธิว่าเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอัปปนิตติวิโมกข์”^{๗๖} โยคีมีความเพียรในการกำหนดรู้อารมณ์ด้วยทุกขานุปัสสนาแล้วอารมณ์ที่กำหนดกับจิตรู้ดับไปพร้อมกัน ณ ขณะนั้นด้วยวิปัสสนาญาณ ซึ่งเป็นสภาวะที่จิตออกสู่มรรคแล้วหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอัปปนิตติวิโมกข์

จากเนื้อหาที่แสดงมาข้างต้น เป็นการแสดงสภาวะจิตที่ออกสู่มรรคด้วยการกำหนดอนิจจังหรืออนัตตาอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่จิตไม่สามารถออกสู่มรรคได้ จึงเปลี่ยนไปรู้อารมณ์แบบทุกขานุปัสสนาแล้วจิตออกสู่มรรคได้ในที่สุด ในส่วนการกำหนดแบบทุกขานุปัสสนานั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคไม่แสดงการกำหนดทุกข์แล้วออกจากทุกข์ ดังนั้นในข้อนี้ จึงเป็นการสงเคราะห์อาการที่จิตออกสู่อารมณ์เพียง ๒ ข้อเท่านั้น ส่วนสภาวะดับรูปดับนามนั้น ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันกับหัวข้อก่อน ๆ ที่ได้แสดงไว้ เพียงแต่ในข้อนี้แสดงเฉพาะสภาวะการกำหนดแบบทุกขานุปัสสนาในจิตสุดท้ายแล้วออกสู่มรรค หลุดพ้นจากกิเลสด้วยอัปปนิตติวิโมกข์

สรุปความว่า การเจริญวิปัสสนาภาวนานั้นจะต้องกำหนดอารมณ์รูปนามปรมาตม์ในปัจจุบัน ซึ่งเป็นฐานของการพัฒนาปัญญาญาณ เมื่อวิปัสสนาญาณถึงจุดสูงสุดที่เรียกว่าวุฏฐานคามินีวิปัสสนาแล้ว จิตก็จะออกสู่มรรคเหมือนนกกาที่คนเดินเรื่อนำพาไปในขณะเดินเรือ เมื่อคนเรือต้องการจะหาฝั่งก็จะปล่อยนกกาที่รู้ทิศบินออกไป เมื่อนกกาไม่กลับมาในทิศทางไหนแสดงว่ามันได้ถึงฝั่งแล้วในทิศนั้น แต่ถ้านกกาบินกลับมาหาเจ้าของแสดงว่ามันยังไม่ถึงฝั่ง^{๗๗} เช่นเดียวกับสภาวะของจิตที่แล่นสู่มรรค เมื่อโยคีสามารถกำหนดเห็นรูปนามดับไปด้วยสติว่าดับลงไป ณ ตอนไหนด้วยวิปัสสนาญาณ และมีสติรู้ว่าจิตกลับมารู้อีกครั้ง ณ ขณะไหน นั้นเป็นการถึงซึ่งมรรคผลโดยมีนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่อว่าโดยการกำหนดแบบพองยุบแล้วเป็น “ปัญญาที่เห็นพองยุบ เป็นต้น ตั้งแต่เริ่มพองกลางพอง ดับลงไป สิ้นไป หมดไป ดังมีพระบาลีรับรองไว้ว่า นิโรธปฺปชานนา มคฺคสจฺจ ปญฺญาที่ทฺรพชิตฺตทฺกฺขสมฺมุทฺยวํ ดับลงไปตอนไหน จิตเป็น มัคคสัจ”^{๗๘} และ “หลังจากขาดความรู้สึกลงไปแล้ว ทรง

^{๗๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๒๙/๒๘๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๙.

^{๗๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๐๔.

^{๗๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ป.ธ.๙, คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน, หน้า ๖๑.

อยู่ ๑ ขณะ ตรงนี้เป็นมรรคผล ตัดกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพต-
 ปรามาส ขาดลงไปตรงญาณนี้ ญาณนี้มีนิพพานเป็นอารมณ์”^{๗๙} เพราะในสภาวะของมรรคญาณและผล
 ญาณเป็นโลกุตตรธรรม เป็นสภาวะที่ปราศจากรูปนามหรือสังขารใด ๆ เป็นอารมณ์ของนิพพาน ดังที่
 พระพุทธองค์ได้ทรงเปล่งอุทานว่า

ในนิพพาน ไม่มีดิน น้ำ ไฟ ลม
 ไม่มีดวงดาวส่องแสง
 ไม่มีดวงอาทิตย์ส่องแสง
 ไม่มีดวงจันทร์ส่องแสง และไม่มีควมมืด
 เมื่อใด พรหมณ์ชื่อว่าเป็นมุนี
 เพราะมีโมฆธรรม รู้แจ้งด้วยตนเอง
 เมื่อนั้น เขาย่อมหลุดพ้นจากรูปภพ อรูปภพ และจากสุขและทุกข์^{๘๐}

เมื่อใดยังมีอารมณ์และจิตรู้อารมณ์ก็ไม่ชื่อว่าพระนิพพาน เพราะพระนิพพานคือธรรมชาติ
 ที่สงบจากรูปนามขันธ์ ๕ เป็นอสังขตธรรมปราศจากกิเลสใด ๆ ทั้งสิ้น พระพุทธองค์ตรัสว่า “ความสิ้น
 ราคะ ความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะ นี้เราเรียกว่า อสังขตธรรม”^{๘๑} พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า
 “แต่เพราะอาศัยพระนิพพานนี้ กิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ย่อมสิ้นไป ฉะนั้น จึงตรัสว่า “ความสิ้น
 ไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะ”^{๘๒} แต่อาการดับรูปนามมีทั้งสภาวะจริงและ
 สภาวะปลอม ซึ่งอาจทำให้ผู้ปฏิบัติหลงสำคัญผิดว่าตนได้บรรลุธรรมได้เช่นเดียวกัน ในอรรถกถา
 อนุบัญญัติจตุตถปาราชิกกล่าวว่า “ภิกษุหนึ่งเมื่อไม่เห็นความพุ่มขึ้นแห่งกิเลสตลอด ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปี
 บ้าง ๓๐ ปีบ้าง ย่อมเข้าใจว่า เราเป็นพระโสดาบัน เป็นพระสกทาคามี หรือ เป็นพระอนาคามี แต่ย่อม
 ตั้งภิกษุผู้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนาไว้ในพระอหัตผลทีเดียว”^{๘๓} เหล่านี้เป็นความสำคัญว่าตนได้บรรลุ
 ธรรมเพราะเกิดกับบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ในหนังสือวิปัสสนานัยกล่าวว่า “แต่วิปัสสนาญาณ
 ชั้นอื่นตั้งแต่กัณฺเฑญาณ เป็นต้น ที่ไม่ใช่มรรคญาณผลญาณ ย่อมเกิดอาการดับด้วยปีติ ปัสสทธิ อุเบกขา
 ถีนมิทละ”^{๘๔} ดังนั้นกัลยาณมิตรจึงเป็นสิ่งสำคัญในการปฏิบัติธรรม เพราะเป็นผู้ช่วยเตือนสติไม่ให้

^{๗๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน**, หน้า ๖๕.

^{๘๐} พุ.พ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๗-๑๘๘.

^{๘๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๓.

^{๘๒} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๑๖๗/๘๒.

^{๘๓} วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑๙๖/๖๖๗.

^{๘๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์,
 (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๕๐.

สำคัญผิดว่าได้บรรลุธรรมแล้ว จนทำให้หมดโอกาสที่จะได้บรรลุธรรมจริง ๆ เหมือนเรื่องท่านมหานาคเถระที่สำคัญว่าตนได้บรรลุธรรมจนเสียโอกาสที่จะทำมรรคผลให้เกิดขึ้น แต่ท่านมีกัลยาณมิตร คือ พระอัมมทินนเถระ ผู้เป็นพระชีนาสพคอยเตือนสติโดยการหาอุบาย ทำให้ท่านรู้ตัวว่ายังเป็นปุถุชนอยู่ เมื่อท่านรู้ตัวเองว่ายังไม่บรรลุธรรมจึงปรารถนาความเพียรในการปฏิบัติธรรมจนสามารถบรรลุเป็นพระอริยบุคคลได้ในที่สุด^{๘๕} การเจริญพระวิปัสสนาภาวนาจึงต้องมีวิปัสสนาจารย์ที่มีความรู้ดีคอยแนะนำ เพื่อเตือนสติโยคีไม่ให้หลงไปกับสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น และสอนถึงวิธีการกำหนดสติจนสามารถเห็นไตรลักษณ์ แล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยวิโมกข์ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่งได้ในที่สุด

๓.๒ ผลของวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

พระอริยะเป็นบุคคลที่ชื่อว่าประเสริฐ เพราะมีคุณธรรมอันไม่เบียดเบียนชีวิต ทำตนให้เข้าสู่ความสุขชั้นโลกุตตระในแต่ละระดับของการบรรลุธรรม และเข้าสู่สภาวะนิพพานเป็นที่สุด ซึ่งท่านเป็นผู้ที่บำเพ็ญเพียรทางจิตด้วยหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จนเกิดวิโมกข์ ๓ จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค บรรลุเป็นพระอริยบุคคล ๔ ประเภท ได้แก่ โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี พระอรหันต์ และวิโมกข์ ๓ ยังสามารถจำแนกพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ออกเป็น ๗ ประเภท ตามอินทรีย์ที่ทำให้ตนบรรลุธรรมนั้น ๆ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

๓.๒.๑ วิโมกข์ ๓ จำแนกพระอริยบุคคล ๔ ประเภท

๑. อริยบุคคลที่ ๑ พระโสดาบัน

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนเกิดสัมมาทิฐิที่สมบูรณ์เรียกว่าพระโสดาบันผู้แรกที่เข้าสู่กระแสพระนิพพานที่เป็นผู้ไม่ตกต่ำ คือ ไม่ไปกำเนิดในอบายภูมิ ๔ ได้แก่ สัตว์เดรัจฉาน เปรต อสุรกาย และสัตว์นรก พระพุทธองค์ตรัสว่า “เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เธอจึงเป็นโสดาบันไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”^{๘๖} พระโสดาบันมีอยู่ด้วยกัน ๓ ประเภท ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

ก) สัตตักขัตตปุระมะ คือ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยอนุปัสสนา จนเกิดมรรคที่ ๑ จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยวิโมกข์ แต่วิปัสสนาและอินทรีย์ที่นำสู่มรรคมีความอ่อน จึงต้องเกิดอีก ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก และทุกชาติจะไปบังเกิดในสุคติภูมิแล้วจึงจะนิพพาน พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เป็นพระโสดาบันไม่มีทางตกต่ำ มีความ

^{๘๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๖๓-๑๐๖๔.

^{๘๖} อ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๓.

แน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า บุคคลนั้นแล่นไปท่องเที่ยวไปในเทวโลกและมนุษย์โลก ๗ ชาติแล้วจึงจะทำที่สุดแห่งทุกขได้ บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นสัตว์ตัดกัณฑ์ประมา^{๘๗}

ข) โกลังโกละ คือ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยอนุปัสสนา จนเกิดมรรคที่ ๑ จิตหลุดพ้น จากกิเลสด้วยวิโมกข์ แต่วิปัสสนาและอินทรีย์ที่นำสู่มรรคมีความปานกลาง จึงชื่อว่า โกลังโกละ คือ ผู้ที่ต้องเกิดอีกไม่เกิน ๒ หรือ ๓ ครั้ง เป็นอย่างมาก และทุกชาติจะไปบังเกิดในสุคติภูมิแล้วจึงจะนิพพาน พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เป็นพระโสดาบันไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า บุคคลนั้นแล่นไปท่องเที่ยวไป ๒ หรือ ๓ ตระกูลแล้วจึงจะทำที่สุดแห่งทุกขได้ บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นโกลังโกละ”^{๘๘}

ค) เอกพีชี คือ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยอนุปัสสนา จนเกิดมรรคที่ ๑ จิตหลุดพ้น จากกิเลสด้วยวิโมกข์ แต่วิปัสสนาและอินทรีย์ที่นำสู่มรรคมีความกล้า จึงจะต้องเกิดในโลกมนุษย์อีก ๑ ครั้ง แล้วจึงจะนิพพาน พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เป็นพระโสดาบันไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า บุคคลนั้นเกิดเป็นมนุษย์ภพเดียวเท่านั้นก็จะทำที่สุดแห่งทุกขได้ บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นเอกพีชี”^{๘๙}

ดังนั้น การบรรลุพระโสดาบันจึงเป็นผลของการเจริญวิปัสสนาภาวนา จิตหลุดพ้นจากกิเลสสังโยชน์ ๓ ประการ ให้หมดไป และเป็นผู้มีสัมมาทิฐิที่สมบูรณ์ มีศรัทธาในพระรัตนตรัยอย่างมั่นคง และมีศีล ๕ อันบริสุทธิ์^{๙๐} ทำให้เป็นบุคคลที่ปลอดภัยจากอบายภูมิทั้ง ๔ แม้จะต้องเกิดอีกก็ตาม ย่อมเข้าสู่พระนิพพานอย่างแน่นอน นอกจากพระโสดาบันทั้ง ๓ ประเภท ที่กล่าวมาข้างต้นแล้วยังมีพระโสดาบันอีกประเภทหนึ่งที่ขอบท่องเที่ยวในวัฏฏะ เช่น อนาถปิณฑิกเศรษฐี วิสาขาอุบาสิกา จุลลารถเทพบุตร เป็นต้น “ท่านเหล่านี้ท่านยังมีอภัยตายในวัฏฏะ ขอบวัฏฏะ ต้องชำระเทวโลก ๖ ชั้น ตั้งแต่ต้น แล้วดำรงอยู่ในชั้นอกนิฏฐพรหมโลกจึงจะปรินิพพาน”^{๙๑}

๒. อริยบุคคลที่ ๒ พระสกทาคามี

สกทาคามี คือ บุคคลที่จะเกิดอีกเพียงครั้งเดียวแล้วจะนิพพานในภพนั้น พระพุทธองค์ตรัสว่า “...เพราะสังโยชน์ ๓ ประการ สิ้นไป และเพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง เธอจึงเป็น

^{๘๗} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๔๑๐.

^{๘๘} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๔๐๙-๔๑๐.

^{๘๙} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๔๐๙.

^{๙๐} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๙/๕๑๒-๕๑๓.

^{๙๑} ดูรายละเอียดใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๔๑๑.

สกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกขีได้”^{๑๒} พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงพระสกทาคามีไว้ ๕ จำพวก^{๑๓} ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

ก) พระสกทาคามีบางพวกบรรลุสกทาคามีผลในโลกนี้ ย่อมปรินิพพานในโลกนี้ คือ พระอริยบุคคลผู้บรรลุเป็นพระสกทาคามีด้วยมรรคที่ ๒ แล้ว ปรารถนาความเพียรที่จะบรรลุธรรมที่สูงขึ้นไป จึงเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยการกำหนดอนุปัสสนา ๓ แล้วเกิดวิโมกข์ ๓ จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยมรรคที่ ๓ และมรรคที่ ๔ และนิพพานในโลกมนุษย์ที่ตนได้บรรลุเป็นพระสกทาคามีนั้น

ข) พระสกทาคามีบางพวกบรรลุสกทาคามีผลในโลกนี้ ปรินิพพานในเทวโลก คือ พระอริยบุคคลผู้บรรลุเป็นพระสกทาคามีด้วยมรรคที่ ๒ ในโลกมนุษย์ จุตไปแล้วไปปฏิสนธิในสวรรค์ จากนั้นท่านปรารถนาความเพียรโดยการเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยการกำหนดอนุปัสสนา ๓ แล้วเกิดวิโมกข์ ๓ จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยมรรคที่ ๓ มรรคที่ ๔ และปรินิพพานในสวรรค์ชั้นที่ตนได้ไปเกิด

ค) พระสกทาคามีบางพวกบรรลุในเทวโลกปรินิพพานในเทวโลกนั้นแหละ คือ พระอริยบุคคลผู้บรรลุเป็นพระสกทาคามีในสวรรค์ด้วยมรรคที่ ๒ ปรารถนาความเพียรด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยการกำหนดอนุปัสสนา ๓ แล้วเกิดวิโมกข์ ๓ จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยมรรคที่ ๓ มรรคที่ ๔ และนิพพานในสวรรค์ชั้นที่ตนได้บรรลุเป็นพระสกทาคามีนั้น

ง) พระสกทาคามีบางพวกบรรลุในเทวโลกแล้วเกิดขึ้นในโลกนี้แล้วจึงปรินิพพาน คือ พระอริยบุคคลผู้บรรลุเป็นพระสกทาคามีด้วยมรรคที่ ๒ ในสวรรค์ แล้วท่านดำรงสังขารจนสิ้นอายุขัยไปปฏิสนธิในโลกมนุษย์ จากนั้นท่านปรารถนาความเพียรต่อเพื่อจะบรรลุธรรมที่สูงขึ้นไป โดยการเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยการกำหนดอนุปัสสนา ๓ แล้วเกิดวิโมกข์ ๓ จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยมรรคที่ ๓ มรรคที่ ๔ และปรินิพพานในโลกมนุษย์ที่ตนได้ไปเกิดนั้น

จ) พระสกทาคามีบางพวกได้บรรลุในโลกนี้ แล้วดำรงชีวิตอยู่ในเทวโลกตลอดอายุ แล้วก็เกิดขึ้นในโลกนี้อีกจึงปรินิพพาน คือ พระอริยบุคคลผู้บรรลุเป็นพระสกทาคามีด้วยมรรคที่ ๒ ในโลกมนุษย์จุตไปปฏิสนธิในสวรรค์ จากนั้นท่านปรารถนาความเพียรเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยการกำหนดอนุปัสสนา ๓ แต่ไม่อาจบรรลุธรรมได้ แล้วจุตจากสวรรค์ไปปฏิสนธิในโลกมนุษย์ ท่านจึงเริ่มเจริญวิปัสสนาต่อจนเกิดวิโมกข์ ๓ จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยมรรคที่ ๓ มรรคที่ ๔ และปรินิพพานในโลกมนุษย์

ดังนั้น พระสกทาคามีเป็นผู้ที่เกิดในโลกมนุษย์อีกครั้งหนึ่งในที่นี้ หมายถึง พระสกทาคามีประเภทที่ ๕ ซึ่งต้องเกิดอีก ๒ ครั้ง ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “...คือพระโสดาบัน ผู้ชื่อว่า

^{๑๒} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๓.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน อภ.ปณจ.อ. (ไทย) ๓๔/๗๐.

เอกพีซี ท่านมีปฏิสนธิครั้งเดียวเท่านั้น ส่วนพระสภาคามีท่านมีปฏิสนธิ ๒ ครั้ง ข้อนี้เป็นการกระทำที่แตกต่างกันระหว่างพระอริยะทั้งสองเหล่านั้น”^{๙๔}

๓. อริยบุคคลที่ ๓ พระอนาคามี

พระอนาคามี คือ ผู้ที่สามารถบรรลุอนาคามีผลแล้วจะไม่เวียนกลับมาอีกในโลกมนุษย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า “บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการสิ้นไป เป็นโอบาติกะ ปรีนิพพานในเทวโลกชั้นสุทธาวาสชั้น ไม่กลับมาจากภพนั้นเป็นธรรมดา บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอนาคามี”^{๙๕} พระอนาคามีบุคคลมีอยู่ ๕ ประเภท คือ

ก) อุทังโสโตกนิภูคามี^{๙๖} คือ บุคคลผู้บรรลุเป็นพระอนาคามีบุคคลในโลกนี้แล้วไปปฏิสนธิในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสมีชั้นอวิหา เป็นต้น มีชีวิตอยู่จนหมดอายุขัย แล้วเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสที่สูง ๆ ขึ้นไปถึงสุทธาวาสชั้นอกนิภูชะ แล้วท่านปรีนิพพานในชั้นนี้ เพราะการกำหนดอนุปัสสนา ๓ จนเกิดวิโมกข์ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง

ข) สสังขารปรีนิพพายี คือ บุคคลผู้บรรลุเป็นพระอนาคามีบุคคล แล้วไปเกิดในพรหมโลก จากนั้นท่านมีความเพียรในการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่เกิดจากการชักชวน ท่านกำหนดอนุปัสสนา ๓ แล้วเกิดวิโมกข์ ๓ บรรลุเป็นอรหันต์ด้วยจิตที่มีการชักชวนให้ทำความเพียร เรียกว่า สสังขารจิต แล้วนิพพานในพรหมโลกชั้นนั้น

ค) อสังขารปรีนิพพายี คือ บุคคลผู้บรรลุเป็นพระอนาคามีบุคคล แล้วไปเกิดในพรหมโลก จากนั้นท่านมีความเพียรในการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ไม่เกิดจากการชักชวนของใคร ท่านกำหนดอนุปัสสนา ๓ แล้วเกิดวิโมกข์ ๓ บรรลุเป็นพระอรหันต์ ด้วยจิตที่ไม่มีการชักชวนให้ทำความเพียร เรียกว่าอสสังขารจิต แล้วนิพพานในพรหมโลกชั้นนั้น

ง) อุพหัจจปรีนิพพายี พระอนาคามีที่จุติจากโลกแล้วไปปฏิสนธิในพรหมโลกชั้นอวิหา ซึ่งอายุของพรหมชั้นนี้มีอายุ ๑,๐๐๐ กัป จากนั้นท่านปรารถนาความเพียร เจริญวิปัสสนาภาวนาโดยการกำหนดอนุปัสสนา ๓ ผ่านพ้นไปเพียง ๑๐๐ กัปแรก ท่านก็ได้วิโมกข์ ๓ บรรลุอรหันต์ผล แล้วปรีนิพพานในพรหมโลกชั้นอวิหา ซึ่งเป็นการปรีนิพพานในระหว่างอายุยังไม่ถึงกึ่งของพรหมชั้นนี้

จ) อันตราปรีนิพพายี คือ บุคคลผู้บรรลุเป็นพระอนาคามีแล้วไปเกิดในพรหมโลก จากนั้นท่านมีความเพียรเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยการกำหนดอนุปัสสนา ๓ แล้วเกิดวิโมกข์ ๓ บรรลุ

^{๙๔} ดูรายละเอียดใน อภ.ปณจ.อ. (ไทย) ๓๔/๗๑.

^{๙๕} อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๕/๑๕๕.

^{๙๖} ดูรายละเอียดใน อง.ตัก.อ. (ไทย) ๒/๘๘/๓๒๗.

เป็นพระอรหันต์ ปรีณิพพานในขั้นนั้นด้วยอายุไม่ถึงกึ่งของอายุขัยในสุทธาวาสชั้นอวิหาซึ่งมีอายุถึง ๑,๐๐๐ กัป คือ ท่านปรีณิพพานตั้งแต่เกิดบ้าง ๑๐๐ กัป ๒๐๐ กัป ๔๐๐ กัป ณ เวลาใดเวลาหนึ่ง^{๙๗}

ดังนั้น พระอนาคามีทั้ง ๕ ประเภท มีความแตกต่างกันเพราะกำลังของอินทรีย์ คือ พระอนาคามีผู้เป็นอุทัจจโสโตมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามีสังฆารปรีณิพพายี พระอนาคามีสังฆารปรีณิพพายีมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามีอสังฆารปรีณิพพายี พระอนาคามีอสังฆารปรีณิพพายีมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามีอุปัชฌายปรีณิพพายี พระอนาคามีอุปัชฌายปรีณิพพายีมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามีอสังฆารปรีณิพพายี^{๙๘} ซึ่งท่านผู้ไปบังเกิดในพรหมโลกนั้นต้องเกิดจากอำนาจจิตที่เป็นฌานแล้วเจริญวิปัสสนาโดยพิจารณาองค์ฌานเป็นอารมณ์จนบรรลุวิโมกข์ ๓ ดังนั้นพระอนาคามีจึงเป็นพระอริยบุคคลประเภทกายสักขี เมื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วจึงเรียกว่าอุกโตภาควิมุต

๔. อริยบุคคลที่ ๔ พระอรหันต์

พระอรหันต์ คือบุคคลผู้ไม่เกิดอีก จะปรีณิพพานในชาตินั้นอย่างแน่นอน พระพุทธองค์ตรัสว่า “บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจจะ และอวิชชา โดยไม่เหลือชื่อว่า ผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอหัตตผล บุคคลใดละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจจะ และอวิชชาได้โดยไม่เหลือ บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอรหันต์”^{๙๙} พระอรหันต์สามารถแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

ก) อุกโตภาควิมุต คือ บุคคลผู้บรรลุเป็นอรหันต์โดยอาศัยฌานเป็นฐานในการเจริญวิปัสสนา พระพุทธองค์ตรัสว่า “บุคคลผู้เป็นอุกโตภาควิมุตตะ เป็นโฉน บุคคลบางคนในโลกนี้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกายอยู่และอาสวะทั้งหลายของเขาอมลีนไปเพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอุกโตภาควิมุตตะ”^{๑๐๐} เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาแบบสมถยานิก คือ เจริญสมถะจนบรรลุถึงฌาน ๘ จากนั้นจึงพิจารณาองค์ฌานเหล่านั้นด้วยอนุปัสสนา แล้วจิตเกิดวิโมกข์หลุดพ้นจากกิเลสบรรลุเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

ข) ปัญญาวิมุต คือ พระอรหันต์ผู้เจริญวิปัสสนาโดยไม่อาศัยฌานเป็นฐาน แต่อาศัยสมาธิระดับต้นเพื่อเป็นฐานในการปฏิบัติ พระพุทธองค์ตรัสว่า “บุคคลผู้เป็นปัญญาวิมุตตะ เป็นโฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกายอยู่ แต่อาสวะทั้งหลายของเขาอมลีนไปเพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นปัญญาวิมุตตะ”^{๑๐๑} เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาแบบวิปัสสนายานิก

^{๙๗} คุรยละเอียดใน อง.ต.ก.อ. (ไทย) ๒/๘๘/๓๒๗-๓๒๘.

^{๙๘} คุรยละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๕/๒๙๖.

^{๙๙} อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๔๔/๑๕๖.

^{๑๐๐} อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๒๔/๑๕๓.

^{๑๐๑} อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๒๐๘/๒๓๐.

คือ เจริญวิปัสสนาโดยไม่อาศัยฌานจิตเป็นฐาน แต่เป็นการกำหนดรู้รูปนามโดยอาศัยเพียงขณิกสมาธิ แล้วพิจารณาอนุปัสสนา ๓ จนทำให้เกิดวิโมกข์ บรรลุเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

ดังนั้น พระอรหันต์ทั้ง ๒ ประเภท แม้จะต่างกันโดยที่มา แต่ในขั้นสุดท้ายของการปฏิบัติ ต้องพิจารณาอนุปัสสนา ๓ มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ จึงจะสามารถเกิดวิโมกข์ด้วยอริยมรรค จึงบรรลุเป็นพระอรหันต์เพราะเป็นผู้เห็นอริยสัจ ๔ อย่างสมบูรณ์ พระพุทธองค์ตรัสว่า “...ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดความรู้เห็นตามความเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากาโรยงนี้ หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้นเราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก...”^{๑๐๒} กล่าวคือ พระอรหันต์ทุก ๆ พระองค์ทั้งที่เป็นพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์สาวกทั้งหลาย ย่อมเป็นผู้ที่เห็นอริยสัจ ๔ โดยสมบูรณ์แล้วทั้งนั้น

๓.๒.๒ วิโมกข์ ๓ จำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวก

การปฏิบัติให้เกิดวิโมกข์ ๓ ต้องดำเนินตามมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งมีอยู่ด้วยกัน ๒ วิธี คือ ๑) สมถยานิก เป็นการเจริญสมถภาวนาจนบรรลุถึงสมาธิฌาน แล้วเจริญวิปัสสนาภาวนาต่อจนสำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๒) วิปัสสนายานิก เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาล้วน ๆ โดยไม่อาศัยสมาธิฌานเป็นอารมณ์ก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนา แต่อาศัยเพียงขณิกสมาธิเป็นฐานในการปฏิบัติวิปัสสนา ด้วยวิธีนี้ก็สามารถทำให้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลได้เช่นเดียวกัน ซึ่งวิโมกข์ ๓ ไม่เพียงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดมรรคและการเข้าสู่สภาวะนิพพานเท่านั้น แต่ยังสามารถจำแนกพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ประเภท ตามอินทรีย์ที่ทำให้บรรลุธรรมออกเป็น ๗ จำพวก ได้แก่ ๑. สัทธานุสारी ผู้ดำเนินด้วยศรัทธา ๒. สัทธาวิมุต ผู้พ้นพิเศษด้วยศรัทธา ๓. กายสักขี ผู้มีนามกายเป็นสักขีพยาน ๔. อุภโตภาควิมุต ผู้พ้นพิเศษโดยส่วนทั้งสอง ๕. ธรรมานุสारी ผู้ดำเนินไปด้วยธรรม คือ ปัญญา ๖. ทิฏฐิปัตตตะ ผู้บรรลุด้วยการเห็น (อริยมรรค) ๗. ปัญญาวิมุต ผู้พ้นพิเศษด้วยปัญญา^{๑๐๓}

อริยมรรคที่จำแนกพระอริยบุคคลออกเป็น ๗ จำพวก เกิดจากอริยมรรคที่มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์แล้วเกิดวิโมกข์ ๓ นำจิตสู่ความหลุดพ้นจากกิเลส ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านแสดงการจำแนกอริยบุคคล ๗ จำพวก ด้วยวิโมกข์ ๓ ตามอำนาจแห่งอินทรีย์ว่า

ในการถึงความ เป็น วิโมกข์มุข และความเป็นปัจจัยแห่งการจำแนกพระอริยบุคคล ๗ นั้น นับว่า วิปัสสนาญาณนี้มาถึงความเป็น วิโมกข์มุข ๓ อย่าง โดยความเป็นอธิบดี (ความยิ่งใหญ่) ของอินทรีย์ ๓ (สัทธินทรีย์ ๑ สมาธินทรีย์ ๑ ปัญญินทรีย์ ๑) เพราะดำเนินไปด้วยอนุปัสสนา ๓ ประการ เพราะท่านกล่าวว่า อนุปัสสนา ๓ ก็คือ วิโมกข์มุข ๓ ดังบาลี (แปลความได้) ว่า “อันว่า

^{๑๐๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๔.

^{๑๐๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๐๗.

วิโมกข์ ๓ นี้แล ดำเนินไปเพื่อออกไปจากโลกกล่าวคือ เพื่อเห็นอยู่เสมอเนื่อง ๆ ซึ่งสังขารทั้งปวง โดยขอบเขตและโดยวนรอบ ๑ เพื่อให้จิตแล่นเข้าสู่ธาตุทานิมิตมิได้ (พระนิพพาน) ๑ เพื่อเร่งเร้าใจให้จดจ่ออยู่เสมอในสังขารทั้งปวง ๑ เพื่อให้จิตแล่นเข้าสู่ธาตุหาที่ตั้งกิเลสมิได้ ๑ เพื่อเห็นอยู่เสมอเนื่องๆ ซึ่งธรรมทั้งปวงโดย ความเป็นปรปักษ์ ๑ และเพื่อให้จิตแล่นเข้าสู่ธาตุอันว่างเปล่า ๑ วิโมกข์ ๓ นี้ ดำเนินไปเพื่อออกไปจากโลก” ดังนี้^{๑๐๔}

จากข้อความข้างต้น วิโมกข์ ๓ ได้แก่ สุนฺณุตวิโมกข์ อัปฺนินฺทวิโมกข์ และอนิมิตฺตวิโมกข์ อันเกิดจากความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ที่ทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลส ซึ่งธรรมเหล่านี้ทำให้เกิดมรรคจิตที่จำแนกพระอริยบุคคลออกเป็น ๗ จำพวก ตามอำนาจของตน คือ พระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันจนถึงพระอรหันต์ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

๑. สัทธานุสารี คือ “ผู้แล่นไปตามศรัทธา พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า (เมื่อบรรลุผล จะกลายเป็นสัทธาวิมุต)”^{๑๐๕} เป็นผู้ที่กำหนดรู้รูปนามตามความเป็นจริงแล้วจิตแล่นไปด้วยศรัทธาที่เป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์ เห็นอารมณ์โดยความไม่เที่ยง จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอนิมิตฺตวิโมกข์ บรรลุถึงโสดาปัตติมรรค บุคคลนั้นจึงเป็นสัทธานุสารี พระอรรถกถาจารย์อธิบายผู้ที่เป็นสัทธานุสารีว่า

ผู้โดยย่อมนำมาซึ่งศรัทธาเหตุ นั้น ผู้นั้นจึงชื่อว่าผู้นำมาซึ่งศรัทธา (สัทธาวาที) อธิบายว่า ศรัทธา นำบุคคลนี้มา ท่านกล่าวว่า สุตธาวาที ดังนี้บ้างก็มีเหมือนกัน คำว่า กระทำศรัทธาให้เป็นประธาน (สทฺธาปุพฺพกมฺ) ได้แก่ กระทำศรัทธาให้เป็นปุเรจาริก คือให้เป็นหัวหน้า คำว่า อัยวุจฺจติ ความว่า บุคคลนี้ คือผู้เห็นปานนี้ท่านเรียกว่า สัทธานุสารี บุคคลโดยย่อมระลึก คือ ย่อมตามระลึกถึงด้วยศรัทธา เหตุ นั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่าสัทธานุสารี^{๑๐๖}

จากข้อความข้างต้น บุคคลผู้เป็นสัทธานุสารี คือ ผู้บรรลุธรรมด้วยการเห็นอารมณ์ที่เป็นอนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นอาการไม่เที่ยงของรูปนามเพราะมากด้วยสัทธินทรีย์ จิตจึงหลุดพ้นด้วยอนิมิตฺตวิโมกข์ตามอำนาจแห่งศรัทธา พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ภิกษุแม้ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ชื่อว่าสัทธานุสารี ในฐานะ ๖ ข้างหน้า คือตั้งแต่โสดาปัตติผลถึงอรหัตตมรรค ชื่อว่าสัทธาวิมุต”^{๑๐๗} ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า “เมื่อบุคคลมโนสิการโดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มี

^{๑๐๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๐๔-๑๑๐๕.

^{๑๐๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๓๐.

^{๑๐๖} อภ.ปญจ.อ. (ไทย) ๓๐/๖๕.

^{๑๐๗} อภ.ปญจ.อ. (ไทย) ๓๐/๖๖.

ประมาณยิ่ง เพราะสัทอินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้โสดาปัตติมรรค^{๑๐๘} แต่เมื่อท่านบรรลุนโสดาปัตติผลจนถึงอรหัตตมรรคแล้ว ชื่อว่าสัทธาวิมุต

๒. สัทธาวิมุต คือ “ผู้พ้นพิเศษด้วยศรัทธา พระอริยบุคคล ตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป จนถึงผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรคที่มีสัทอินทรีย์แรงกล้า”^{๑๐๙} ผู้กำหนดรูปร่างตามความเป็นจริงจนจิตแล่นไปด้วยศรัทธาที่พิเศษอันนำไปสู่มรรคเบื้องสูงขึ้นไป เห็นแจ้งอารมณ์โดยความเป็นอนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอนิมิตตวิโมกข์แล้วบรรลุปะระอริยบุคคล เพราะเหตุฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นสัทธาวิมุต พระอรธกถาจารย์อธิบายผู้เป็นสัทธาวิมุตบุคคลว่า

การสิ้นกิเลสของสัทธาวิมุตบุคคล ย่อมมีในขณะแห่งมรรคอันเป็นบุพภาคส่วนเบื้องต้น ดุจบุคคลผู้กำลังเชื่ออยู่ หยั่งลงอยู่และน้อมใจเชื่ออยู่ ญาณเป็นเครื่องตัดกิเลสของวิภูริปัตตบุคคล ย่อมมีในขณะแห่งมรรคอันเป็นส่วนเบื้องต้น ไม่ชักช้า เป็นของคมกล้าเป็นไป เพราะฉะนั้น ท่านจึงอุปมาว่า เปรียบเหมือนเอาดาบที่ไม่คมกล้าตัดต้นกล้วย ต้นกล้วยที่ถูกตัดนั้น ย่อมไม่เกลี้ยง ดาบย่อมไม่ผ่านไปได้โดยรวดเร็ว จึงทำให้ได้ยินเสียง คือต้องใช้ความพยายามมาก ฉันทมรรคภาวนาอันเป็นส่วนเบื้องต้นของสัทธาวิมุตบุคคลเห็นปานนี้ ย่อมมีฉันทนั้น^{๑๑๐}

จากข้อความข้างต้น สัทธาวิมุต คือ ผู้ที่บรรลุธรรมเป็นสัทธานุสारीมาก่อน แล้วปรารถนาจะบรรลุธรรมขั้นสูงขึ้นไปด้วยการน้อมจิตสู่อารมณ์ที่มีศรัทธา จากนั้นจึงกำหนดรูปร่างโดยความไม่เที่ยง จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอนิมิตตวิโมกข์เพราะมากด้วยสัทอินทรีย์ที่พิเศษ เป็นพระอริยบุคคล ๖ จำพวก พระอรธกถาจารย์กล่าวว่า “สัทธาวิมุตบุคคลนี้ กำลังเชื่ออยู่ ชื่อว่าได้หลุดพ้นแล้ว เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าผู้พ้นด้วยศรัทธา (สัทธาวิมุตโต) ก็สัทธาวิมุตบุคคลนี้มี ๖ จำพวก เหมือนกับกายสักขีบุคคล”^{๑๑๑} คือโสดาปัตติผลถึงอรหัตตมรรค แต่ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทากล่าวว่า ผู้เป็นสัทธาวิมุตติเป็นพระอริยบุคคล ๗ จำพวก คือ โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล ได้อรหัตตมรรค และอรหัตตผล^{๑๑๒}

๓. กายสักขี คือ “ผู้ประจักษ์กับตัว พระอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไปจนถึงผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค ที่เป็นผู้มีสมาธิอินทรีย์แรงกล้า ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ (เมื่อบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นอุกโตภาควิมุต)”^{๑๑๓} เป็นผู้กำหนดรูปร่างจนบรรลุมาน แล้วเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยการเห็นทุกขานุปัสสนา

^{๑๐๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๑.

^{๑๐๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๓๐.

^{๑๑๐} อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) ๒๘/๖๓.

^{๑๑๑} อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) ๒๘/๖๓.

^{๑๑๒} ุรยละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๑.

^{๑๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๘.

พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอัปณิหิตวิโมกข์ เพราะอัปณิหิตวิโมกข์ นำออกไป บุคคลนั้นจึงชื่อว่ากายสักขี พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่

อาสาบะบางอย่าง (เอกจเจ อาสวา) ได้แก่ อาสวะบางอย่างที่ประหารด้วยมรรค ๓ เบื้องต่ำ คำว่า นี้เรียกว่า (อัย วุจจติ) ได้แก่ บุคคลนี้ คือผู้เห็นปานนี้ ท่านเรียกว่า กายสักขีก็บุคคลนั้นชื่อว่ากายสักขี ก็เพราะกระทำให้แจ้งซึ่งวิโมกข์อันคนถูกต้องแล้ว บุคคลใดถูกต้องผลอันเกิดจากฌานก่อนแล้ว กระทำนิโรธคือพระนิพพานให้แจ้งในภายหลัง บุคคลเมื่อนี้ก็ชื่อว่ากายสักขี^{๑๑๔}

จากข้อความข้างต้น ผู้เป็นกายสักขี คือ ผู้ที่ปฏิบัติธรรมจนบรรลุฌานจิตแล้วเจริญวิปัสสนาโดยการนำองค์ฌานมาเป็นอารมณ์ เห็นอารมณ์ที่กำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์เพราะมากด้วยสมาธิทรีย์ จิตย่อมหลุดพ้นด้วยอัปณิหิตวิโมกข์ บรรลุเป็นพระอริยบุคคล ๖ จำพวก พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่ “กายสักขีบุคคลมี ๖ จำพวก นับตั้งแต่ พระโสดาบันปัตติผล จนถึงพระอรหันต์ตมรรคนี้”^{๑๑๕} แต่ในคัมภีร์ปฏิสัมภทามรรคกล่าวว่ ผู้เป็นกายสักขีเป็นพระอริยบุคคล ๘ จำพวก คือ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหันต์ตมรรค อรหันต์ตผล^{๑๑๖}

๔. อุภโตภาควิมุต คือ “ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างมากจนได้สมบัติ ๘ แล้ว จึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไปจนบรรลุอรหันต์ตผล”^{๑๑๗} ผู้ปฏิบัติธรรมจนบรรลุสมบัติ ๘ คือ ได้ทั้งรูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔ ออกจากสมบัติแล้วเจริญวิปัสสนา โดยการกำหนดเห็นองค์ฌานที่มีสภาวะเกิดดับด้วยวิปัสสนาญาณ จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอัปณิหิตวิโมกข์ บรรลุเป็นพระอริยบุคคล จึงเรียกว่าอุภโตภาควิมุต พระอรรถกถาจารย์อธิบายผู้ที่เป็นอุภโตภาควิมุตว่

บุคคลที่ชื่อว่าอุภโตภาควิมุต นั้นมี ๕ จำพวก คือ บุคคลผู้ได้อรุสมบัติ ๔ ออกจากรูปสมบัติ แล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายแล้วจึงบรรลุพระอรหันต์ตผล เป็น ๔ จำพวก และพระอนาคามี ผู้ออกจากนิโรธสมบัติแล้วบรรลุพระอรหันต์ตผล ๑ บรรดาพระอริยะทั้ง ๕ นั้น ๔ พวกแรก ท่านไม่เข้านิโรธ อันมีสมบัติเป็นประธาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอุภโตภาควิมุตโดยปริยาย ท่านพระอนาคามีผู้ได้สมบัตินั้นแล้ว เมื่อออกจากสมบัติก็เจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหันต์ตผล เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอุภโตภาควิมุตตเสฏฐบุคคล โดยนิปปริยาย^{๑๑๘}

^{๑๑๔} อภ.ปณจ.อ. (ไทย) ๒๖/๖๒.

^{๑๑๕} อภ.ปณจ.อ. (ไทย) ๒๖/๖๒.

^{๑๑๖} ตูรายละเอียดยใน พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๒-๓๗๓.

^{๑๑๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๗๔.

^{๑๑๘} อภ.ปณจ.อ. (ไทย) ๒๔/๖๑.

จากข้อความข้างต้น อุโกโตภาควิมุตจึงเป็นผู้ที่บรรลุฌานถึงอรุปาวจรฌานพ้นแล้วจากนามกายและรูปกาย แล้วเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดเห็นอารมณ์โดยความเป็นทุกขลักษณะ จิตหลุดพ้นด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์เพราะมากด้วยสมาธิที่พิเศษ แล้วบรรลุเป็นพระอริยบุคคลชั้นอรหัตตบุคคล ซึ่งบางครั้งอาจไปพบคำว่า พระอรหัตต์เจโตวิมุตและพระอรหัตต์ปัญญาวิมุต ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา หรือตำราวิชาการต่าง ๆ ฟังทราบว่าเป็นพระอรหัตต์เจโตวิมุต ก็คือ อุโกโตภาควิมุตบุคคลนั่นเอง^{๑๑๙} และพระอริยบุคคลผู้เป็นอุโกโตภาควิมุตโดยตรง คือ พระอนาคามีที่ออกจากสมาบัติแล้วเจริญวิปัสสนาจนบรรลุเป็นพระอรหัตต์

๕. ธัมมานุสारी คือ “ผู้แล่นไปตามธรรม พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ที่มีปัญญานทรีย์แรงกล้า (เมื่อบรรลุผล กลายเป็นทิวฏฐิปัตตะ)”^{๑๒๐} เป็นการกำหนดรู้รูปนามตามความเป็นจริง จนเกิดวิปัสสนาญาณ เห็นอารมณ์เหล่านั้นด้วยอนัตตานุปัสสนา จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสุญญตวิโมกข์ บรรลุเป็นพระอริยบุคคล เพราะเหตุนี้ท่านจึงชื่อว่าธัมมานุสारी พระอรรถกถาจารย์อธิบายผู้เป็นธัมมานุสारीว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ด้วยคำนี้ว่า ปฏิปนฺนสสุ คำว่า อธิมุตต์ ได้แก่ มีกำลัง ผู้ใดยอมนำมาซึ่งปัญญา เหตุนี้ ผู้ที่นั้นจึงชื่อว่าปัญญาวาหิ (ผู้มีปกตินำมาซึ่งปัญญา) อธิบายว่า ปัญญา ย่อมนำบุคคลนี้ไป ท่านกล่าวว่า ปัญญาวาหิ ดังนี้ก็มีบ้าง คำว่า กระทำปัญญาให้เป็นประธาน (ปณฺญาบุพพงคม) ได้แก่ กระทำปัญญาให้เป็นปุเรจาริก คือกระทำปัญญาให้เป็นหัวหน้า คำว่า นี้เรียกว่า (อโย วุจฺจติ) ความว่า บุคคลนี้ คือผู้เห็นปานนี้ ท่านเรียกว่าธัมมานุสारी ก็บุคคลใด ย่อมระลึก คือย่อมตามระลึกด้วยธรรม กล่าวคือปัญญา เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้นจึงชื่อว่าธัมมานุสारी คำว่า ผู้ระลึกด้วยธรรม (ธมฺมานุสारी) นี้ เป็นชื่อแห่งบุคคลผู้ดำรงอยู่ในพระโสดาปัตติมรรค แต่เมื่อท่านบรรลุผล ชื่อว่าทิวฏฐิปัตตบุคคล^{๑๒๑}

จากข้อความข้างต้น ธัมมานุสारी คือ ผู้ที่ไม่ได้บรรลุสมาธิฌานแล้วเจริญวิปัสสนาที่หลัง แต่เป็นผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ โดยมีปัญญานำพิจารณาเห็นอารมณ์โดยความเป็นอนัตตา จิตจึงหลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์ เพราะมากไปด้วยปัญญานทรีย์ บรรลุเป็นโสดาปัตติมรรค แต่เมื่อท่านบรรลุเป็นโสดาปัตติผล ท่านจะเป็นทิวฏฐิปัตตบุคคล

^{๑๑๙} อ่างใน พระคณิน โสทโร (เมืองเกิด), “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๖๘.

^{๑๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า ๑๕๒.

^{๑๒๑} อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) ๒๙/๖๔-๖๕.

๖. ทิฏฐิปัตตะ “ผู้ถึงทิฏฐิ คือ บรรลุสัมมาทิฏฐิ พระอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป จนถึงผู้ตั้งอยู่ในอภัตตมรรค ที่เป็นผู้มีปัญญานทรีย์แรงกล้า ไม่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ (ถ้าบรรลุอภัตตผล กลายเป็นปัญญาวิมุต)”^{๑๒๒} เมื่อกำหนดรู้รูปรูปนามตามความเป็นจริง จิตแล่นไปโดยการเห็นอารมณ์ด้วย อนัตตานุปัตสสนา แล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสุญญตวิโมกข์ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามมรรคกล่าวว่

เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ปัญญานทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะปัญญานทรีย์มี ประมาณยิ่ง บุคคลจึงทำให้แจ้งโสดาปัตติผล เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นทิฏฐิปัตตะ อินทรีย์ที่เป็นไปตามปัญญานทรีย์นั้นมี ๔ ประการ ฯลฯ เป็นสัมปยุตตปัจจัย อินทรีย์ ๔ เป็นอัน บุคคลเจริญแล้ว เจริญดีแล้วด้วยอำนาจปัญญานทรีย์ บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งทำให้แจ้งโสดาปัตติ ผลด้วยอำนาจปัญญานทรีย์บุคคลเหล่านั้นทั้งหมดเป็นทิฏฐิปัตตะ^{๑๒๓}

จากข้อความข้างต้น ทิฏฐิปัตตบุคคลจึงเป็นผู้ที่ไม่ได้สัมผัสสมาบัติ ๘ แล้วจึงเจริญ วิปัสสนาภาวนา แต่เป็นผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ โดยมีปัญญาน้อมพิจารณา รูปนามที่มีสภาวะเป็น อนัตตา คือ ความไม่ใช่ตัวตน เป็นผู้มากด้วยปัญญานทรีย์ รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ “สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธเป็นสุข (ทุกขา สงขารา สุขโข นิโรโธ) อันบุคคลนั้นเห็นแล้ว ทราบแล้ว กระทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้อง แล้วด้วยปัญญาเพราะเหตุนี้ ผู้นั้นจึงชื่อว่าทิฏฐิปัตตะ ทิฏฐิปัตตบุคคลนี้ ก็มี ๖ จำพวกเหมือนพระ อริยบุคคลผู้ชื่อว่ากายสักขี”^{๑๒๔} แต่ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามมรรคแสดงผู้เป็นทิฏฐิปัตตะบุคคล ๗ จำพวก ตั้งแต่โสดาปัตติผลจนถึงอภัตตผล^{๑๒๕}

๗. ปัญญาวิมุต คือ “ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึง พระอรหันต์ผู้สำเร็จด้วยบำเพ็ญ วิปัสสนาโดยมิได้อรุปรสมาบัติมาก่อน”^{๑๒๖} เมื่อจิตแล่นไปสู่นิพพานด้วยปัญญา ย่อมเห็นอารมณ์โดย ความเป็นอนัตตา แล้วจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสุญญตวิโมกข์ พระอรธรรคถาจารย์กล่าวว่า

ผู้ใดหลุดพ้นวิเศษแล้วด้วยปัญญา ฉะนั้น จึงชื่อว่าปัญญาวิมุตบุคคล ปัญญาวิมุตบุคคลนั้นมี ๕ จำพวก คือพระอรหันตสุขขวิปัสสก ๑ บุคคลผู้ออกจากภวนทั้ง ๔ แล้วบรรลุพระอรหันตอีก ๔ จำพวก ก็บรรดาพระอรหันต์เหล่านั้น แม้องค์หนึ่งที่ได้วิโมกข์ ๘ ห้ามไม่ ด้วยเหตุนี้ นั่นแหละ ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า น เทว โข อภฺรฺฐวิโมกฺเข ดังนี้ แต่บรรดาอรุปรสมาบัติทั้งหลาย เมื่อมีอยู่ สักหนึ่งภวน ก็ชื่อว่าอุกโตภาควิมุตบุคคล ได้เหมือนกัน^{๑๒๗}

^{๑๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๓๑.

^{๑๒๓} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๓.

^{๑๒๔} อภ.ปญจ.อ. (ไทย) ๒๗/๖๓.

^{๑๒๕} ตูรายละเอียดใน ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๓.

^{๑๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓๓.

^{๑๒๗} อภ.ปญจ.อ. (ไทย) ๒๕/๖๑.

จากข้อความข้างต้น ผู้เป็นปัญญาวิมุตติ คือ พระอริยบุคคลผู้ปรารถนาเป็นพระอรหันต์ เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ โดยมีปัญญาอินทรีย์เป็นใหญ่ เป็นผู้ที่ไม่มีความเชื่อใจในสมมติ ๘ เป็นฐานจิต แต่สามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ด้วยวิปัสสนายานิก รวมถึงพระอริยบุคคลผู้ปรารถนาจะเป็นพระอรหันต์ แล้วทำสมาธิจนให้เกิดขึ้นก่อน จากนั้นจึงออกจากฌานแล้วพิจารณาองค์ฌานด้วยวิปัสสนาภาวนา ท่านกำหนดเข้าออกฌานอยู่เช่นนี้จากฌานที่ ๑ ถึงฌานที่ ๔ แต่ไม่ถึงรูปฌาน แล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ในระหว่างฌานใดฌานหนึ่ง

สรุปความ วิโมกข์ ๓ จำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวก ตามความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ที่เกิดจากการกำหนดตามอนุปัสสนา ๓ แล้วบรรลุเป็นพระอริยบุคคล ซึ่งพระอริยบุคคลผู้เป็นอุภโตภาควิมุตและปัญญาวิมุต คือ ผู้ที่บรรลุเป็นพระอรหันต์ซึ่งถูกจำแนกตามอินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาอินทรีย์ และสมาธิอินทรีย์ หลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์และอัปปนิตติวิโมกข์ ส่วนพระอริยบุคคลที่เป็นกายสักขี ทธิภูมิปัตตะ และสัทธาวิมุต ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และท่านผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค จำแนกออกเป็น ๓ จำพวก ตามอินทรีย์ที่แก่กล้าเป็นตัวนำในการปฏิบัติ คือ สมาธิอินทรีย์ หรือปัญญาอินทรีย์ หรือสัทธาอินทรีย์ หลุดพ้นด้วยวิโมกข์ทั้ง ๓ พระอริยบุคคลที่เป็นอัมมานุสारीและสัทธานุสारी คือ ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค จำแนกตามอินทรีย์ที่เป็นตัวนำในการปฏิบัติ คือ ปัญญาอินทรีย์และสัทธาอินทรีย์หลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์และอนิมิตตวิโมกข์

๓.๓ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา พบว่า วิปัสสนาภาวนาเป็นหลักการปฏิบัติทางจิตที่สูงสุดในพระพุทธศาสนาที่นำจิตออกจากกิเลสเครื่องเศร้าหมอง ได้แก่ ราคะ โทสะ และโมหะ โดยมีอารมณ์ที่เป็นปรมาตถ์ในการกำหนดรู้ ซึ่งอารมณ์เหล่านั้นเมื่อว่าโดยรายละเอียดแล้ว ได้แก่ วิปัสสนาภูมิ ๖ แต่เมื่อกกล่าวโดยย่อ ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติต้องเริ่มจากการมีสติกำหนดรู้กาย เวทนา จิต ธรรม เรียกว่าสติปัฏฐาน ๔ ที่ต้องประกอบด้วยความเพียร สติ และสัมปชัญญะ ในการกำหนดรู้อารมณ์อย่างต่อเนื่อง เมื่อผู้ปฏิบัติปรารถนาความเพียรเช่นนี้ ย่อมทำให้เกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับ เริ่มจากเห็นชีวิตที่ประกอบด้วยรูปนามอันปราศจากสัตว์ บุคคล เรา เขา จนเห็นลักษณะของรูปนามโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาตามธรรมชาติ วิปัสสนาที่มีพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์เรียกว่า อนุปัสสนา ๓ ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา ธรรมทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นอารมณ์ของวิโมกข์ ๓ ที่มีภูมิตฐานคามินีวิปัสสนาเป็นตัวนำออกไป ได้แก่ สังขารุเพกขาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ เมื่อกกล่าวโดยหลักใหญ่มีอยู่ ๓ อย่าง คือ ๑) จิตที่กำหนดรู้อารมณ์โดยอนิจจานุปัสสนาย่อมแล่นไปสู่วิโมกข์ด้วยอนิมิตตานุปัสสนาแล้วหลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ๒) จิตที่กำหนดรู้ทุกขานุปัสสนาย่อมแล่นไปสู่วิโมกข์ด้วยอัปปนิตตานุปัสสนาแล้วหลุดพ้นด้วยอัปปนิตตวิโมกข์ ๓) จิตที่กำหนดรู้อนัตตานุปัสสนา

ยอมเล่นไปสู่วิมอกข์ด้วยสัญญาตานุปัสสนาแล้วหลุดพ้นด้วยสัญญาตวิโมกข์ เมื่อว่าโดยละเอียดแล้ว หลักการทั้ง ๓ อย่าง จะไม่มีความตายตัวเสมอไป เพราะขึ้นอยู่กับวาสนาบารมีธรรมของแต่ละบุคคล เช่น โยคีบางท่านกำหนดอนิจจานุปัสสนาแล้วเล่นออกสู่มรรคด้วยอนิมิตตานุปัสสนามาตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถหลุดพ้นได้ ท่านจึงเปลี่ยนไปกำหนดสัญญาตานุปัสสนา แล้วจิตจึงหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสัญญาตวิโมกข์ได้ในที่สุด เป็นต้น ซึ่งรูปแบบที่เป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้ของจิตครั้งสุดท้ายก่อนออกไปสู่มรรคญาณแล้วหลุดพ้นด้วยผลญาณนั้นมีอยู่ ๓ รูปแบบ คือ รูปแบบที่ ๑ อารมณ์ที่เป็นสังขารธรรม รูปแบบที่ ๒ อารมณ์ที่เป็นขันธ ๕ รูปแบบที่ ๓ อารมณ์ที่เป็นไตรลักษณ์ ซึ่งทั้ง ๓ รูปแบบนั้นถูกจำแนกเพื่อให้เห็นถึงความแตกต่างของสภาวะจิตที่ดำเนินสู่ความหลุดพ้น แต่เมื่อก้าวโดยอรรถแล้ว ย่อมมีเนื้อความเดียวกัน คือ สภาวะจิตที่ออกสู่มรรคแล้วประหารกิเลสโดยสมุจเฉท-พหวน บรรลุเป็นพระอริยบุคคล ๔ ประเภท ตามลำดับแห่งอริยมรรค

เมื่อวิปัสสนาญาณพัฒนาจนเกิดมรรคญาณผลญาณ ในขณะนั้นย่อมไม่ปรากฏรูปธรรมนามธรรมใด ๆ เพราะเป็นสภาวะประหารกิเลสแล้วมีนิพพานเป็นอารมณ์ อันเป็นสภาวะดับรูปดับนาม พระนิพพานจึงมีความหมายว่าธรรมชาติที่สงบจากขันธ ๕ ทำให้บุคคลนั้นกลายเป็นพระอริยบุคคลพร้อมละกิเลสสังโยชน์ ๑๐ ได้ คือ ๑) พระโสดาบันเพราะละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาสีลพัทพรามาส ๒) พระสกทาคามีเพราะละสังโยชน์ ๓ ข้างต้น พร้อมทำราคะและโทสะให้เบาบางลง ๓) พระอนาคามีเพราะละสังโยชน์ต่ำ ๕ ประการ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลพัทพรามาส กามราคะ ปฏิฆะ ๔) พระอรหันต์เพราะละสังโยชน์ ๑๐ ประการ ได้แก่ สังโยชน์ต่ำ ๕ ประการ และรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา พระอริยบุคคลทั้ง ๔ ประเภท สามารถจำแนกออกเป็น ๗ จำพวก ได้แก่ ๑) อุภโตภาควิมุต ๒) ปัญญาวิมุต ๓) กายสักขี ๔) ทิฏฐิปัตตตะ ๕) สัทธาวิมุต ๖) ธัมมานุสारी ๗) สัทธานุสारी ตามความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ที่กำหนดรู้รูปรูปนามโดยอนุปัสสนา ๓ คือ พระอริยบุคคลผู้เป็นอุภโตภาควิมุตและปัญญาวิมุต ได้แก่ ผู้ที่บรรลุเป็นพระอรหันต์ พระอริยบุคคลที่เป็นกายสักขี ทิฏฐิปัตตตะ และสัทธาวิมุต คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และท่านผู้ตั้งอยู่ในอหัตตมรรค พระอริยบุคคลที่เป็นธัมมานุสारीและสัทธานุสारी คือ ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ดังนั้นการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้เกิดวิโมกข์ ๓ จึงเป็นกระบวนการของจิตตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงความหลุดพ้นจากกิเลส ด้วยเหตุนี้วิปัสสนาภาวนาจึงเป็นกระบวนการที่ทำให้แจ้งวิโมกข์ ๓ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติที่เป็นจุดหมายอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่องวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้วิจัยได้กำหนดวัตถุประสงค์ไว้ ๒ ประเด็น คือ ๑. เพื่อศึกษาวิโมกข์ ๓ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๒. เพื่อศึกษาวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยทำการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง จากนั้นจึงนำมาวิเคราะห์ เรียบเรียง และนำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา โดยมีผลสรุปการวิจัยและข้อเสนอแนะ ดังต่อไปนี้

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาวิโมกข์ ๓ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท พบว่า วิโมกข์ หมายถึง จิตที่หลุดพ้นจากกิเลส ที่เกิดจากการเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อกำหนดรู้อนิจจัง ย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ด้วยนิจจานุปัสสนา เมื่อกำหนดรู้ทุกขังย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ด้วยทุกขานุปัสสนา เมื่อกำหนดรู้อัตตาย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ด้วยอนัตตานุปัสสนา ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ๑) วิโมกข์ ๘ ของผู้เจริญสมถภาวนาจนจิตหลุดพ้นจากนิวรณ์ ๕ ด้วยรูปฌาน ๔ และ อรูปฌาน ๔ รวมถึงการเข้าสมบัติของพระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้สัมพัสเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ๒) วิโมกข์ ๓ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค บรรลุเป็นพระอริยบุคคลตามระดับแห่งกิเลสที่ตนประหารได้ ซึ่งมีอยู่ด้วยกัน ๒ วิธี คือ ๑) สมถยานิก คือ บุคคลผู้ปฏิบัติธรรมโดยใช้สมถะเป็นยานในการนำ บรรลุสมาธิขั้นฌานแล้วเจริญวิปัสสนาโดยใช้องค์ฌานเป็นอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนา ย่อมสามารถบรรลุธรรมได้ในที่สุด ๒) วิปัสสนายานิก คือ บุคคลที่ปฏิบัติธรรมโดยมีวิปัสสนาเป็นยานในการนำ ไม่อาศัยสมาธิระดับฌาน แต่มีขณิกสมาธิเป็นฐานในการเจริญวิปัสสนา โดยมีรูปนามปรมาตถ์เป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้ แล้วสามารถบรรลุธรรมได้ในที่สุด เช่นเดียวกัน ซึ่งการปฏิบัติธรรมทั้ง ๒ รูปแบบ ที่ส่งผลให้สามารถบรรลุถึงมรรคผลนั้น ต้องเกิดจาก กำหนดรู้อารมณ์ที่เป็นไตรลักษณ์ในขั้นสุดท้าย ได้แก่ อนิจจังคือการเห็นอารมณ์เกิดดับ ทุกขังคือการเห็นอารมณ์ที่บีบคั้น และอนัตตาคือการเห็นอารมณ์ที่ไม่มีอัตตา เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสโดยมีอารมณ์ที่เป็นอนัตตานำออกไป ความหลุดพ้นนั้นจึงชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสโดยมี

อารมณ์ที่เป็นอนิจจังนำออกไป ความหลุดพ้นนั้นจึงชื่อว่าอนิมิตติวิโมกข์ เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสโดยมีอารมณ์ที่เป็นทุกขังนำออกไป ความหลุดพ้นนั้นจึงชื่อว่าอัปปณิหิตวิโมกข์

วิโมกข์ทั้ง ๓ ประการ มีความสำคัญต่อการบรรลุธรรม เพราะเป็นธรรมที่เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดมรรคจิต โดยการกำหนดอารมณ์รูปนามจนเห็นลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์สุดท้ายก่อนมรรคจิตประหารกิเลสในที่สุด และยังเป็นเหตุให้จิตมีนิพพานเป็นอารมณ์ในขณะที่เกิดมรรคจิตและผลจิตของพระอริยบุคคล รวมถึงจิตของพระอรหันต์ประเภทอนุปาติเสสนิพพานที่ดับขันธปรินิพพานอีกด้วย ส่วนสภาวะของวิโมกข์ ๓ ในขณะที่หลุดพ้นนั้นมีอยู่ด้วยกัน ๔ อาการ คือ สภาวะความเป็นใหญ่ สภาวะความตั้งมั่น สภาวะความน้อมไป และสภาวะความนำออก โดยที่อาการทั้ง ๔ เกิดพร้อมกันในขณะจิตหลุดพ้นจากกิเลส และวิโมกข์ ๓ ถูกจำแนกออกเป็น ๓ อย่าง เพราะถูกจำแนกโดยอินทรีย์ ได้แก่ สัทอินทรีย์คือความศรัทธา วิริยอินทรีย์คือความเพียร สตินทรีย์คือความระลึกได้ สมาธินทรีย์คือความตั้งมั่น ปัญญาอินทรีย์คือความรู้แจ้ง โดยจำแนกวิโมกข์ออกเป็น ๓ อาการ คือ ๑) สุกุณุตวิโมกข์เพราะมีปัญญาอินทรีย์เป็นใหญ่ ๒) อนิมิตติวิโมกข์เพราะมีสัทอินทรีย์เป็นใหญ่ ๓) อัปปณิหิตวิโมกข์เพราะมีสมาธินทรีย์เป็นใหญ่ และวิโมกข์ ๓ ยังถูกจำแนกตามบารมีธรรมที่บุคคลนั้นเคยสะสมมาตั้งแต่อดีตชาติ กล่าวคือ บุคคลที่บรรลุธรรมด้วยอนิมิตติวิโมกข์เพราะเป็นผู้ที่สะสมศีลบารมีเป็นหลัก ท่านจึงเห็นอนิจจลักษณะของรูปนามแล้วจิตจึงหลุดพ้น บุคคลผู้บรรลุธรรมด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์เพราะสะสมสมาธิบารมีเป็นหลัก ท่านเห็นทุกขลักษณะแล้วจิตจึงหลุดพ้น และบุคคลผู้บรรลุธรรมด้วยสุกุณุตวิโมกข์เพราะสะสมปัญญาบารมีเป็นหลัก ท่านเห็นอนัตตลักษณะแล้วจิตจึงหลุดพ้น ดังนั้นวิโมกข์ ๓ จึงเป็นกระบวนการของจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสตั้งแต่การกำหนดรู้อารมณ์จนกระทั่งเกิดมรรคจิต ซึ่งถือว่าเป็นธรรมขั้นสูงสุดในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยการกำหนดรู้รูปนามปรมาตถ์จนเกิดวิปัสสนาญาณ เห็นลักษณะอารมณ์ด้วยความเป็นไตรลักษณ์ คือ การกำหนดรูปรูปนามด้วยอนิจจานุปัสสนาจิตย่อมหุดพ้นด้วยอนิมิตติวิโมกข์ การกำหนดรูปรูปนามด้วยทุกขานุปัสสนาจิตย่อมหุดพ้นด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ การกำหนดรูปรูปนามด้วยอนัตตานุุปัสสนาจิตย่อมหุดพ้นด้วยสุกุณุตวิโมกข์ ด้วยเหตุนี้วิโมกข์ ๓ จึงเป็นข้อธรรมที่สำคัญต่อการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา

จากการศึกษาวิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา พบว่า วิปัสสนาภาวนาเป็นหลักการปฏิบัติทางจิตที่สูงสุดในพระพุทธศาสนาที่นำจิตออกจากกิเลสเครื่องเศร้าหมอง ได้แก่ ราคะ โทสะ และโมหะ โดยมีอารมณ์ที่เป็นปรมาตถ์ในการกำหนดรู้ ซึ่งอารมณ์เหล่านั้นเมื่อว่าโดยรายละเอียดแล้ว ได้แก่ วิปัสสนาภูมิ ๖ แต่เมื่อกล่าวโดยย่อ ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติต้องเริ่มจากการมีสติกำหนดรู้กาย เวทนา จิต ธรรม เรียกว่าสติปัฏฐาน ๔ ที่ต้องประกอบด้วยความเพียร สติ และสัมปชัญญะ ในการกำหนดรู้อารมณ์อย่างต่อเนื่อง เมื่อผู้ปฏิบัติปรารถนาความเพียรเช่นนี้ ย่อมทำให้เกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับ เริ่มจากเห็นชีวิตที่ประกอบด้วยรูป

นามอันปราศจากสัตว์ บุคคล เรา เขา จนเห็นลักษณะของรูปนามโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็น อนัตตตามธรรมชาติ วิปัสสนาที่มีพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์เรียกว่า อนุปัสสนา ๓ ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา ธรรมทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นอารมณ์ของวิโมกข์ ๓ ที่มีภูมิตฐานคามินีวิปัสสนาเป็นตัวนำออกไป ได้แก่ สังขารูปเพกขาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ เมื่อกกล่าวโดยหลักใหญ่มีอยู่ ๓ อย่าง คือ ๑) จิตที่กำหนดรู้อารมณ์โดยอนิจจานุปัสสนาย่อมแล่นไปสู่วิโมกข์ด้วยอนิมิตตานุปัสสนาแล้วหลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ๒) จิตที่กำหนดรู้ทุกขานุปัสสนาย่อมแล่นไปสู่วิโมกข์ด้วยอัปปณิหิตตานุปัสสนาแล้วหลุดพ้นด้วยอัปปณิหิตตวิโมกข์ ๓) จิตที่กำหนดรู้อนัตตานุปัสสนาย่อมแล่นไปสู่วิโมกข์ด้วยสุญญตานุปัสสนาแล้วหลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์ เมื่อว่าโดยละเอียดแล้ว หลักการทั้ง ๓ อย่าง จะไม่มีความตายตัวเสมอไป เพราะขึ้นอยู่กับวาสนาบารมีธรรมของแต่ละบุคคล เช่น โยคีบางท่านกำหนดอนิจจานุปัสสนาแล้วแล่นออกสู่มรรคด้วยอนิมิตตานุปัสสนามาตั้งแต่ต้น แต่จิตไม่สามารถหลุดพ้นได้ ท่านจึงเปลี่ยนไปกำหนดสุญญตานุปัสสนา แล้วจิตจึงหลุดพ้นจากกิเลสด้วยสุญญตวิโมกข์ได้ในที่สุด เป็นต้น ซึ่งรูปแบบที่เป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้ของจิตครั้งสุดท้ายก่อนออกไปสู่มรรคญาณแล้วหลุดพ้นด้วยผลญาณนั้นมีอยู่ ๓ รูปแบบ คือ รูปแบบที่ ๑ อารมณ์ที่เป็นสังขารธรรม รูปแบบที่ ๒ อารมณ์ที่เป็นขันธ ๕ รูปแบบที่ ๓ อารมณ์ที่เป็นไตรลักษณ์ ซึ่งทั้ง ๓ รูปแบบนั้นถูกจำแนกเพื่อให้เห็นถึงความแตกต่างของสภาวะจิตที่ดำเนินสู่ความหลุดพ้น แต่เมื่อกกล่าวโดยยรรธแล้ว ย่อมมีเนื้อความเดียวกัน คือ สภาวะจิตที่ออกสู่มรรคแล้วประหารกิเลสโดยสมุจเฉท-ปหาน บรรลุเป็นพระอริยบุคคล ๔ ประเภท ตามลำดับแห่งอริยมรรค

เมื่อวิปัสสนาญาณพัฒนาจนเกิดมรรคญาณผลญาณ ในขณะนั้นย่อมไม่ปรากฏรูปธรรมนามธรรมใด ๆ เพราะเป็นสภาวะประหารกิเลสแล้วมีนิพพานเป็นอารมณ์ อันเป็นสภาวะดับรูปดับนาม พระนิพพานจึงมีความหมายว่าธรรมชาติที่สงบจากขันธ ๕ ทำให้บุคคลนั้นกลายเป็นพระอริยบุคคลพร้อมละกิเลสสังโยชน์ ๑๐ ได้ คือ ๑) พระโสดาบันเพราะละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาสีลัพพตปรามาส ๒) พระสกทาคามีเพราะละสังโยชน์ ๓ ข้างต้น พร้อมทำราคะและโทสะให้เบาบางลง ๓) พระอนาคามีเพราะละสังโยชน์ต่ำ ๕ ประการ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิกษะ ๔) พระอรหันต์เพราะละสังโยชน์ ๑๐ ประการ ได้แก่ สังโยชน์ต่ำ ๕ ประการ และรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา พระอริยบุคคลทั้ง ๔ ประเภท สามารถจำแนกออกเป็น ๗ จำพวก ได้แก่ ๑) อุภโตภาควิมุต ๒) ปัญญาวิมุต ๓) กายสักขี ๔) ทิฏฐิปปัตตะ ๕) สัทธาวิมุต ๖) ธัมมานุสारी ๗) สัทธานุสारी ตามความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ที่กำหนดรู้รูปนามโดยอนุปัสสนา ๓ คือ พระอริยบุคคลผู้เป็นอุภโตภาควิมุตและปัญญาวิมุต ได้แก่ ผู้ที่บรรลุเป็นพระอรหันต์ พระอริยบุคคลที่เป็นกายสักขี ทิฏฐิปปัตตะ และสัทธาวิมุต คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และท่านผู้ตั้งอยู่ในอหัตถมรรค พระอริยบุคคลที่เป็นธัมมานุสारीและสัทธานุสारी คือ ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติ-มรรค ดังนั้นการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้เกิดวิโมกข์ ๓ จึงเป็นกระบวนการของจิตตั้งแต่เบื้องต้น

จนถึงความหลุดพ้นจากกิเลส ด้วยเหตุนี้วิปัสสนาภาวนาจึงเป็นกระบวนการที่ทำให้แจ้งวิโมกข์ ๓ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติที่เป็นจุดหมายอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง “วิโมกข์ ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” ครั้งนี้ เป็นการศึกษาเชิงเอกสารที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาทั้ง ๒ แบบ คือ สมถยานิกและวิปัสสนายานิก ที่ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับจนถึงภูฏานคามินีวิปัสสนา คือ ยอดแห่งวิปัสสนาญาณชั้นโลกียะที่นำจิตออกสู่มรรคแล้วหลุดพ้นจากกิเลสด้วยวิโมกข์ ๓ ได้แก่ สุกขัตติวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปณิหิตวิโมกข์ เพราะสามารถประหารกิเลสด้วยมรรคญาณชั้นโลกุตตรธรรมได้ ทำให้เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล ๔ ประเภท อันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเห็นว่าควรมีการศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมในส่วนของหลักธรรมในแง่มุมอื่น ๆ เพื่อเพิ่มพูนความรู้ให้ครบในทุก ๆ ด้าน ดังนี้

๑. ศึกษาวิโมกข์ ๘ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
๒. ศึกษาอนุปัสสนา ๗ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
๓. ศึกษาการบรรลุดรรมของพระอริยบุคคล ๗ จำพวก ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๑.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติ ๕๐ ปี ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

พระกัมมัฏฐานาจริยะ พระปณิธาภิวัตน์. รู้แจ้งในชาตินี้ **In This Very Life**. แปลโดย พิชิต - วิจิตรญาภัทรวิมลพร. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒.

พระคันธสาราภิวัตน์ แปลและอธิบาย. **อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี [แปล]**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระธรรมกิติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) รวบรวม-แปล. **ศัพท์วิเคราะห์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๕๐.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙). **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). **โมกขธรรมประยุกต์**. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๑๙.

พระพุทธโฆษาจารย์. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๔๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม ในเครือ บริษัท เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๙.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม ในเครือ บริษัท เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. นนทบุรี: บริษัท เอส. อาร์.

พรีนติง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓.

พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง. **คัมภีร์อภิชานวรรณนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรีนติง จำกัด, ๒๕๔๗.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๙.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

_____ **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาปรินายก (เจริญ สุวฑฺฒโน). **หลักสำคัญของพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **สารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

สุนทร ณ รัชซี. **ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

พระอนุรุทธาจารย์. **อภิมมัตถสังคหาลีและอภิมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

(๒) วิทยานิพนธ์:

พระอธิการดิเรก ธิรญาโณ (สีหะ). "ศึกษาการบรรลุธรรมของวิปัสสนายานิกบุคคล". **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาสุวรรณพงษ์ สุทนต์ (ศรีเมือง). "ศึกษาอินทรีย์ ๕ และการปรับอินทรีย์ ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา". **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระสันติชัย สติเวปุลโล (ยุศกระโทก). "ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบยุคนั้นที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท". **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระคณิน โสทโร (เมืองเกิด). "ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท". **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

นางสาวศุภากร วังวุฒิกัญญา. "ศึกษาลักษณะอุปนิสัยในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนา-
เถรวาท". วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

(๓) เอกสารประกอบการศึกษา:

นายวรรณสิทธิ์ ไวกยะเสรี รวบรวม. คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖ รูปสังคห
วิภาค และ นิพพานปรมัตถ์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๖๐.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ/ฉายา/นามสกุล	: พระเมธี ปญญาวุโธ (สกุลวรรณ)
ว/ด/ป เกิด	: วันพฤหัสบดี ที่ ๒๕ เดือน มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๓๐
ภูมิลำเนา	: จังหวัดแม่ฮ่องสอน
การศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๕๒ การศึกษาศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนาเคลื่อนที่แห่งประเทศไทย รุ่นที่ ๓๔ วัดสุวรรณประสิทธิ์ ต.คลองกุ่ม อ.บึงกุ่ม กรุงเทพมหานคร : พ.ศ. ๒๕๕๖ การศึกษานักธรรมชั้นเอก สำนักเรียนวัดไร่เปิง : พ.ศ. ๒๕๕๖ การศึกษาชั้นมัธยมศึกษาอาชีวกรรมมิโกโท สำนักเรียนวัดไร่เปิง : พ.ศ. ๒๕๕๘ การศึกษาพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาภาษาอังกฤษ (English Program) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่
ประสบการณ์ปฏิบัติธรรม	: พ.ศ. ๒๕๕๓ การปฏิบัติหลักสูตรวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดเชียงใหม่แห่งที่ ๒ วัดไร่เปิง (ตโปทาราม) พ.ศ. ๒๕๖๐ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ระยะเวลา ๗ เดือน ณ ศูนย์ ปฏิบัติธรรม "ธรรมโมลี" อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา, วัดนาหลวง (อภิญาเทสิตธรรม) อำเภอบ้านฝืด จังหวัดอุดรธานี, สำนักมหาศีลสานยิกตา เมืองย่างกุ้ง ประเทศสาธารณรัฐแห่งสหภาพเมียนมาร์
ประสบการณ์การทำงาน	: ผู้ช่วยพระวิปัสสนาจารย์ สอนชาวต่างชาติที่เข้าปฏิบัติธรรม ณ สำนัก ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดเชียงใหม่แห่งที่ ๒ วัดไร่เปิง (ตโปทาราม)
อุปสมบท	: วันที่ ๑๓ เดือน มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒
สังกัด	: วัดไร่เปิง (ตโปทาราม) ตำบลสุเทพ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่
ปีที่เข้าศึกษา	: พุทธศักราช ๒๕๕๙
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: พุทธศักราช ๒๕๖๒
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดไร่เปิง (ตโปทาราม) ตำบลสุเทพ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ๕๐๒๐๐
เบอร์โทร	: ๐๙๙-๘๙๐๓๒๖๒
G-mail	: maethee2530@gmail.com